

T.C
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

“BAHRÎ MEMLÛKLER’DE (1250–1382) DÎVÂNÜ’L- MEZÂLİM”

Hazırlayan:
Mehmet ŞEKER

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN

ANKARA- 2010

T.C
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

“BAHRÎ MEMLÛKLER’DE (1250–1382) DÎVÂNÜ’L- MEZÂLİM”

Hazırlayan:
Mehmet ŞEKER

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN

ANKARA- 2010

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

.....**Mehmet ...Şeker'e**..... ait ..Bahrî Memlûklerde Dîvânü'l-
Mezâlîm.....

..... adlı çalışma, jürimiz tarafından

YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan .Prof.Dr.Kâzım Yaşar Koprıman.....

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye.Prof.Dr.Refik Turan.....

Akademik Unvanı, Adı Soyadı (Danışman)

(İmza)

Üye..Doç.Dr.Altan Çetin.....

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Dîvânü'l-Mezâlim, İslâm ve Türk İslâm devletlerinin hepsinde son derece önemli bir dîvândır. Bizatihi sultanın başkanlık ettiği ve devletin en yüksek kademesinde görev yapanların da katıldığı bu dîvân en yüksek yargı dîvânı idi. Başta idare edenlerle edilenler arasında zuhur eden hukuki meselelere bakan Dîvânü'l-Mezâlim ayrıca kadıların verdiği kararlardan hoşnut olmayan kişilerin de başvurabileceği en yüksek makam idi. Bu özelliği ile Dîvânü'l-Mezâlim alelade insanların şikâyetlerini sultana kadar götürebildiği son derece hür bir hak arama zemini idi.

Halka, âdil ve hoşgörüyü muamelede bulunmak bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Bahrî Memlûklerde de esastı. "Devletin temeli adalettir" prensibini gerçekleştirmek için Bahrî Memlûkler kazâ (yargı) müessesesine ve bu meyanda Dîvânü'l-Mezâlim'e son derece önem vermişlerdir. Yine bunun için bu yüce mahkemeye başkanlık etmek Memlûk sultanlarının en birinci göreviydi.

Bu çalışmamızda biz Bahrî Memlûkler döneminde "1250-1382" Dîvânü'l-Mezâlimi bütün boyutlarıyla incelemeye gayret ettik. Bunu yaparken Memlûklere gelinceye kadar İslâm ve Türk İslâm devletlerindeki adalet işleri ve Dîvânü'l-Mezâlim hakkında giriş mahiyetinde özet bilgi verdik. Bunu müteakiben Dîvânü'l-Mezâlim'in teşekkülü çalışması ve görevi üzerinde bir bütün halinde açıklamalarda bulunmaya çalıştık. Bunu yaparken sadece konu hakkında nazari bilgi veren eserlerdeki bilgilerle yetinmeyip bunları uygulamalarla desteklemeye çalıştık.

Tahmin edileceği gibi konunun sadece tarihi veya müessesesevi boyutu olmayıp belki bunlardan daha da önemlisi hukuki boyutudur. Ancak biz hukukçu olmadığımız için konuyu sadece teşkilat tarihi bakımından ele aldık. Ümit edilir ki meselelerin içine girildikçe tecrübe ve ihata hudutlarımız genişledikçe konunun diğer yönleriyle de ehemmiyetiyle mütenasip bir şekilde çalışmalar yapmak mümkün olur.

Çalışmalarım esnasında benden yardımlarını esirgemeyen hocam Prof.Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ: KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR	VIII
A) KAYNAKLAR	
1 İbn Şeddâd.....	X
2.Baybars el-Mansûrî.....	X
3. Ebü'l Fidâ.....	X
4. ez- Zehebî.....	XI
5. en- Nüveyrî.....	XI
6. İbn Aybek el- Davâdârî.....	XII
7. es- Safedî.....	XII
8. İbn Kesîr.....	XII
9. el-Ömerî.....	XIII
10. İbn Haldun.....	XIV
11. İbn el-Furât.....	XIV
12.İbn Dokmak.....	XIV
13. el- Kalkaşandî.....	XV
14. el-Aynî	XVI
15. İbn Hacer	XVII
16. el-Makrizî	XVII
17. İbn Tağribirdî	XVIII
18. Halil b. Şahin	XIX

B) ARAŞTIRMALAR.....	XX
----------------------	----

I.BÖLÜM:

MISIR MEMLÛKLERİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	1
--	---

1) Memlûk Kelimesinin Anlamı.....	1
2) Memlûk Rejiminin Ortaya Çıkışı.....	2
3) Mısırdaki Memlûk Rejiminin Kuruluşu.....	4
4) Bahrî Memlûkler Hakkında Muhtasar Bilgi.....	7

II. BÖLÜM:

İSLÂM DEVLETLERİNDE DÎVÂNLARIN TEŞEKKÜLÜ VE DÎVÂNLAR.....	12
--	----

A) DÎVÂNLARIN TEŞEKKÜLÜ.....	12
------------------------------	----

B) DÎVÂNLAR	16
-------------------	----

1)Dîvânü'l-Adl	17
2) Dîvânü'l-İnşâ.....	18
3) Dîvânü'l-Cünd.....	19
4) Dîvânü'l-Berîd.....	19
5) Dîvânü'l-Harâc.....	20
7) Dîvânü'n-Nazar.....	20
8) Dîvân-ı Vezir.....	21
9) Dîvân-ı Hâs.....	21
10) Dîvân-ı Müfred.	22
11) Diğer Dîvânlar.....	23

III. BÖLÜM:

MEMLÛKLERE GELİNCEYE KADAR İSLÂM DEVLETLERİNDE ADALET TEŞKİLATI VE ADALETİN TEVZİİ.....	25
--	----

1) İslâm Devletlerinde Kazâ Yetkisi Ve Kadı'lar.....	25
2) Adalet Tevzi Eden Kurumlar.....	30
a) Divânü'l-Mezâlim.....	30
b) Dârü'l-Adl.....	35
c) Muhtesib Dîvânı.....	36
3) Mahkeme Görevlileri:.....	36
a) Kadılar.....	36
b) Nâibler.....	37
c) Tercümanlar.....	38
d) Kâtibler.....	39
e) Şâhitler.....	40
f) Mübâşirler.....	40
g) Muhafızlar.....	41
h) Diğer Görevliler (Ferrâş v.s.).....	41

IV). BÖLÜM:

BAHRÎ MEMLÛKLAR'DE DÎVÂNÜ'L-MEZÂLİM (1250–1382).....	44
---	----

1) Divânü'l-Mezâlim'in Toplantı Günleri.....	44
2) Divânü'l-Mezâlim'in Teşkili.....	45
a) Sultan.....	46
b) Umerâ.....	47
c) Vezir (Sır Kâtibi).....	47
d) Başkadılar.....	49
d.a) Şafîî Başkadısı.....	50

d.b) Haneî Başkadısı.....	51
d.c) Malikî Başkadısı.....	51
d.e) Hanbelî Başkadısı.....	51
e)Askeri Kadılar (Kazaskerler).....	52
e.a) Şafî52	
e.b) Haneî.....53	
e.c) Malikî.....53	
e.d) Hanbelî.....53	
f) Dârü'l-Adl Müftüsü.....	54
g) Vâli.....	54
h) Muhtesip.....	54
ı) Diğer Görevliler.....	55
3) Divânü'l-Mezâlim'in Toplantı Düzeni.....	55
4) Divânü'l-Mezâlim'den Çıkan Kararlar	56
5) Ziyafet	58
SONUÇ.....	59
BİBLİYOGRAFYA.....	61
ÖZET.....	70
ABSTRACT.....	71

KISALTMALAR

a. g. e : Adı Geçen Eser

a. g. m : Adı Geçen Makale

c. : Cilt

h. : Hicri

haz. : Hazırlayan

İ.A : İslâm Ansiklopedisi

m. : Miladi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

nşr : Neşreden

nr : Numara

öl : Ölüm

s. : Sayfa

tah. : Tahkik

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

ter. : Tercüme

v.b. : Ve benzeri

v.d. : Ve devamı

v.s. : Ve saire

GİRİŞ: KAYNAK VE ARAŞTIRMALARA DAİR

A) KAYNAKLAR

Başlangıçta hudutları Medine şehrinin dışına çıkmayan İslâm Devleti, kısa zamanda baş döndürücü bir hızla gelişmiş ve İslâm ananesine göre, daha Hz. Peygamber'in hayatında, İslâm Dini bütün Arap Yarımadası'nda kabul edilmişti. Nitekim başta Yemen olmak üzere Hz. Muhammed'in çeşitli yerlere İslâm Dini'nin kaidelerini öğretmek ve zekâtı toplamak üzere görevliler (valiler) gönderdiğini biliyoruz.

Hulefâ-i Raşidin'in birincisi Hz.Ebûbekir (632-634), iki yıllık hilâfedinin hemen hemen tamamını İslâmiyet'ten dönenler (ehlü'r-ridde) ve düzmece peygamberlerle mücadeleyle geçirmiş ve âdeta Arap Yarımadası'nı yeni baştan fethetmişti.

Hız.Ebûbekir zamanında planlanan ve yine onun hilâfedinin sonlarında uygulanmaya konulan büyük fetih hareketleriyle genişleyen ve büyüyen İslâm Devleti'nin, Hz. Muhammed zamanındaki sade ve tekellüfsüz idare tarzında da yeni durum ve şartlara göre düzenlemeler yapmak ihtiyacı hâsıl olmuştu. Bu sebeple Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında (634-644) İslâm Devleti'nde teşkilatlanmanın yeni baştan ele alındığını ve dîvânların kurulduğunu görüyoruz.

Tefsir, hadîs, fıkıh v.b. ilimlerinin gelişmesi ile birlikte Râşid Halifeler Dönemi'nin bilinmesi mecburiyet haline gelmiş, özellikle fikhî ve hukukî içtihatlar başlayınca, ilk halifelerin idari, siyasi ve askeri hayatları incelenmiş ve bu şekilde Peygamberler tarihine ait tarihçilik de başlamıştır¹.

Hulefâ-i Râşidîn'in (632-661) fetih siyasetini devam ettiren Emevîler (661-750) devrinde de İslâm Devlet teşkilâtının gelişmesi devam etmiştir. Bilhassa Emevîler Hanedanı'nın kurucusu Muâviye (661-680) ve Abdülmelik b. Mervan devirleri(685-705) İslâm Devleti teşkilâtında büyük yenilik ve değişikliklerin vuku bulduğu bir devir olarak

¹ M.Şemseddin Günlaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, İstanbul,1991,s.17-18.

bilinir. Bunlardan bilhassa ikincisinin devri, İslâm Devleti'nin yeni baştan teşkilâtlandığı bir devir olarak tanınır.

Emevîleri yıkarak onlara halef olan Abbasîler Devri (750–1258) İslâm Devletinin her bakımdan olgunlaştığı, devlet teşkilât ve teşrifatının en ince teferruatına kadar tespit edilip uygulandığı bir devirdir. İlmî, felsefî, tarihî, iktisadî ve teşkilâta dair pek çok eserlerin tercüme ve telif edildiği bu devirden günümüze kadar gelebilmiş sayısız eser vardır.

Daha sonraki İslâm Devletleri hep Abbasî Devlet Teşkilâtı'nı örnek almışlardır. Bu meyanda 11.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yakın Doğu İslâm Âlemi'nin mukadderatını ele geçiren Selçuklular, Türk Devlet geleneğine ek olarak, yeni dâhil oldukları medeniyet dairesinin en gelişmiş modeli olarak gördükleri Abbasî Devlet Teşkilât ve müesseselerinden de iktibaslarda bulundular.

el-Kalkaşandî, Selahaddîn'in devlet teşkilâtı sisteminin tümünü değiştirip tamamen Türk devlet teşkilâtı sistemini getirdiğini söylüyor.²Yani, Selçuklu ve Atabeyler'in devlet teşkilâtını Eyyûbiler devletine hâkim kılıyor.

Büyük Selçukluların yolunu takip eden Türkiye Selçukluları, Beylikler (Atabeylikler) ve Eyyûbiler de aynı usulü benimsediler. Ve nihayet Memlûkler de bu zincirin bir halkasını oluşturdular.

.Türk devlet müesseselerinin İslâm âleminde kuvvetli ve göze çarpıcı tesirler yapması, bilhassa, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşundan sonradır. Abbasi halifelerini maddî hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Mısır ve Suriye gibi Şîi Fâtımî halifelerinin nüfuz sahaları müstesna olmak üzere İslâm dünyasının hâkimi olan ilk Selçuklu sultanları zamanında, devlet müesseseleri çok sağlam olarak kuruldu. Bunlar arasında Sâsânî ve İslâm menşe'inden gelen müesseselerle birlikte, kısmen Karahanlılardan kısmen de Oğuz geleneklerinden kökünü alan Türk müesseseleri de mevcuttu. Bu büyük imparatorluğun parçalanmasından sonra, yerine geçen çeşitli devletlerde -meselâ Hârizmşahlarda, Suriye, İran ve Anadolu Selçuklularında, Atabeylerde, Eyyûbilerde, sonraları Memlûklerde- bu Türk menşe'inden gelen müesseseleri

² Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subh el-A'sâ fî Sînâ'at al-İnşâ*, (nşr. , M. Hüseyin Şemseddin)

görmek kabildir ve bu tesir, hatta Kuzey Afrika İslâm devletlerinde de az çok kendini göstermiştir.³

1. İbn Şeddâd:

Bürokrat asıllı tarihçilerden olan İbn Şeddâd (1217/1285)'ın, Bahrî Memlûklerin en kudretli Sultanı olan Sultan Baybarsın hayatını ve faaliyetlerini genişçe ele alan *Siret el-Melik ez-Zâhir Baybars* adlı eserde konumuz açısından önem arz etmektedir⁴.

2. Baybars el-Mansûrî:

Memlûk Devleti'nde Büyük Devâdar makamına getirilen ve Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatında Mısır'da Saltanat Nâibliği de yapan asker ve bürokrat tarihçi Baybars el-Mansûrî (1247-1325) *el-Tuhfet el-Mülûkiyye fi el-Devlet el-Türkiyye*⁵ adlı, kısmen manzum eserinde konumuz hakkında çok mühim bilgiler vermektedir. Eser, İzzeddin Aybek'in tahta çıkışıyla başlar (1250). Müellif bir asker ve idareci olmasının yanında ünlü bir Hanefî fakihî ve tarihçisiydi.⁶

3. Ebü'l -Fidâ:

Aynı zamanda Hama melîki de olan Ebü'l-Fidâ (1273-1331) Eyyûbî ailesinden gelen en büyük âlimlerdendi. Ebü'l-Fidâ idâri işlerle ilmi beraber yürütmüş nâdir kişilerdendi. Büyük bir şair, tarihçi, çeşitli ilimlerde uzmandı. Pek çok ilim dalında eser vermiştir. Üç önemli kitabı zamanımıza gelmiştir. Ebü'l-Fidâ tarihi diye tanınan *el-Muhtasar fî ahbar el-*

³ Köprülü, M.Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara, 2004, s. 46-47.

⁴ İBN ŞEDDÂD, 'İzz ed-Din Muhammed el-Halebî, *Baybars Tarihi*, (Ter-Şerefüddin Yaltkaya), Ankara, 2000.

⁵ Baybars el-Mansûrî'nin diğer önemli eserleri, *Zübdet el-Fikre fî Târih el-Hicre* [Baybars tarihi adıyla da bilinir.] ve *el-Letâif fî Ahbâr el-Halâif* 'tir.

⁶ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s.176-177.

*Beşer*⁷ adlı eser dört cüz halinde tertib edilmiştir. Bu eser 729/1329 yılına kadar gelir. 663-729/1265-1329 yılları arasındaki olaylardan bahseden dördüncü cüzü müellifin müşahedelerine, yakından takibettiği olaylara dayanır. Memlûkler ve Moğollar tarihinin önemli kaynaklarındandır⁸.

4. ez- Zehebî:

Türk asıllı olan ez-Zehebî (1273-1347) tarih ve hadîs ilimlerinde İslâm tarihinin en ünlü âlimlerindendir. *Tarih el-İslâm*⁹ adlı eseri 700/1300 yılına kadar gelen umumi bir İslâm tarihidir. Müellif, zamanımıza kadar ulaşmayan bazı önemli kaynaklardan faydalanmış, zamanına âit olayları kaynak vermeden yazmıştır. Eser 40 cilt halinde te'lif edilmiştir. Eserin tamamı zamanımıza gelmiştir. Müellif, bilhassa tarih ve biyografi sahalarında daha pek çok eser yazmıştır. Eserlerinin sayısı 235 civarındadır. Bunlardan 148'i tarih konularındadır. Onu İslâm tarihinin en büyük birkaç biyografi müelliflerinden biri sayabiliriz. Eserlerine en çok başvuru yapılan kişilerdendir¹⁰. *Tarih el-İslâm*, Bahrî Memlûkler'in ilk zamanları için kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

5. en- Nüveyrî:

Malî idârede çeşitli görevler yapan ve sonra Dîvân Reisi de olan en-Nüveyrî (1279-1332)'nin *Nihâyet el-Ereb fî funûn el-Edeb*¹¹ adlı büyük eserini 1331 yılında tamamladı. O, bu eserin Divân görevlisine gerekli olan bütün bilgileri vermeye çalışmış, zamanın bütün bilimlerini içeren ansiklopedik bir eser meydana getirmiştir. Kitap beş fen (dal) üzere tertib edilmiştir. İkinci fende devlet, siyaset, imamlık, kazâ ve hisbe, kâtiplik ve şartları v.b. hakkında da bilgiler vermiştir. Beşinci fen tarihe ayrılmıştır. Tarih kısmı onbirinci ciltten kitabın sonuna kadar devam eder. Eser, Türk tarihinin en önemli kaynaklarındandır¹². Devrinin tarihi için en-Nüveyrî'nin eseri fevkalâde kıymetli bir kaynak olup, diğer kısımların

⁷ Ebü'l-Fidâ, İmâdeddin İsmâil b. Ali'nin zamanımıza kadar gelen diğer önemli eserleri *Takvîm el-Büldan* ile *Muhtasar el-Letâif el-Seniyye fî el-Tevârih el-Mülûk* 'tur.

⁸ Şeşen, a.g.e., s.178 v.d..

⁹ el-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz.

¹⁰ Şeşen, a.g.e., s.185.

¹¹ el-Nüveyri, Ahmed b. Abdülvahhab

¹² Şeşen, a.g.e., s.180-181.

kıymeti istifâde ettiği kaynakların değeri ile mütenâsiptir. en-Nüveyrî, Memlûkler devrinin en tanınmış 3 ansiklopedik eserinden birinin müellifidir (diğeri el-Ömerî ve el-Kalkaşandî'dir.). Müellif bu eseri üzerinde 20 yıldan az çalışmamıştır¹³.

6. İbn Aybek el- Davâdâri:

Selçuklu sülâlesinden gelen el-Davâdâri(, idâri işler yanında ilimle de uğraşmış, tarih konusunda değerli eserler yazmıştır. *Kenz el-Dürer ve Câmi' el-Gurer*¹⁴ adlı eseri genel bir İslâm tarihidir. Dokuz cilt olarak yazılan eser dokuz dürre (kısım) halinde tertib edilmiştir. Sekizinci dürrede Memlûklerin, dokuzuncu dürrede Sultan el-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'un tarihinden bahseder¹⁵.

7. es- Safedî:

Bürokrat asıllı tarihçilerden es-Safedî (1297-1363)'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*¹⁶ adlı biyografi ansiklopedisi tarih sahasında yazmış olduğu eserlerinin en önemlisidir. Eser vefeyât sahasında en hacimli ve en güzel eserlerden birisidir. Alfabetik tertib edilen eser Muhammed'lerle başlar. Eserde 4000 civarında biyografi vardır. Bunlardan önemli kısmı Türk asıllı kişilere âittir¹⁷.

8. İbn Kesîr:

İbn Kesîr (1300-1373) bir hadisçi ve tarihçidir. En önemli eseri 14 cilt halinde tertibettiği *el-Bidâye ve el-Nihâye* adlı büyük İslâm tarihidir. Yıllara göre tertib edilen eserin en önemli kısmı Hz.Peygamberin Sîreti ve Dört Halife devrine âit kısımlar ile devrindeki

¹³ *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, 91. Cüz, İstanbul, 1960, s..374.

¹⁴ el-Davâdâri, Ebû Bekr b. Abdullah b.Izzeddin Aybek. Müellifin diğeri önemli eseri *Dürer el-Ticân ve Ğurer Tevârih el-Zaman*.

¹⁵ Şeşen, a.g.e., s.182-183.

¹⁶ es-Safedî, Halil b. Aybek'in biyografi sahasındaki ikinci önemli eseri çağdaşı önemli kişilerin hayatlarından bahseden *A'yân el-asr ve a'vân el-nasr*'dır.

¹⁷ Şeşen, a.g.e., s.192.-193.

olaylardan bahseden son kısımdır. Eser siyasi tarih bakımından zayıftır. Biyografi bakımından zengindir. İbn Kesir hadis ricali sahasında da önemli eserler yazmıştır. *Kitab el-Tekmîl* adlı eserinde ilk hadîs âlimlerinin hayatlarından bahseder. Bu konudaki en büyük eseri Kütüb-i Sitte, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i ve bazı hadîs kitaplarında geçen sahabenin ve hadîşçilerin hayatlarını konu alan *Kitab el-Câmî*'dir¹⁸.

9. el-Ömerî:

Başta gelen bir diğer eserde el- Ömeri (1301-1348)'nin *al- Ta'rîf bi el- Mustalah el- Şerîf* adlı eseridir¹⁹. El-Ömerî, şâir, edib, âlim, iyi bir üslûbçu, âlimleri ve fakirleri koruyan bir kişiydi. Uzun yıllar devlet idaresinde çalışmış, bununla beraber görev yapmadığı zamanlarda eser yazmakla uğraşmıştır. Bu eseri Dîvânü'l -İnşâ'daki yazışmanın kurallarından ve örneklerinden meydana gelmektedir. Yedi kısma ayrılan kitabın birinci kısmında yazışmaların derecelerinden; ikinci kısmında, ahidler, taklidler, tefvizler, tevkiler, merasimler ve menşurlardan; üçüncü kısmında yeminlerden; dördüncü kısmında amarlardan, anlaşmalardan, fesihlerden; beşinci kısmında her memleketin genişliğinden, şehirlerinden, kalelerinden, nahiyelerinden; altıncı kısmında posta merkezlerinden, güvercinlerinden, denizlerinden, denizde yolculuk yapan gemilerden, harp gemilerinden; yedinci kısımda ise, bazı meselelerden bahsedilip örnekler verilmektedir²⁰.

Aynı müellifin 27 ciltten oluşan, ansiklopedi tarzında, *Mesâlik al-Ebsâr fî Memâlik el-Emsâr* adlı dev eseri Memlûkler, Anadolu beylikleri, Moğollar, Celâyirli tarih bakımından önemli bir kaynak mahiyetindedir. Yazar, bir inşâ kâtibi için gerekli olan her türlü bilgiyi bu kitabında vermek istemiştir. Kitap coğrafya, tarih, devlet teşkilâtı, idârecilik bakımlarından da önemlidir. Biyografi bakımından çok değerlidir²¹.

¹⁸ Şeşen, a.g.e., s.196-197.

¹⁹ 14. yüzyıl ricâlinden olan müellifin tam adı İbn Fazlullah, Ahmed b. Yahyâ el-Ömerî' dir. Aynı müellifin, *et-Tasnîf* adlı çok hacimli bir eserin daha varolduğunu biliyorsak da maalesef bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. *et-Ta'rîf* bunun bir özeti mahiyetindedir.

²⁰ CL, HUART, "Fazlullah" , *İslâm Ansiklopedisi* (MEB).

²¹ Şeşen, a.g.e., s.190.

10. İbn Haldun:

Tarih yazıcılığının usta kalemlerinden olan İbn Haldûn (1332/1406) eserine yazdığı *Mukaddime* ile tarihi olaylar arasında illiyet bağı kurulması gerektiğini belirtmiştir. “İbn. Haldun, tarihi, nakilcilikten, hükümdarların hayat hikâyelerini, maceralarını ve sergüzeştlerini anlatmaktan ibaret görmemiş, tarihi böyle görenleri tenkit etmiş, tarihî hâdiselerin doğuşuna ve gelişmesine tesir eden amilleri tesbit etmiştir. Bir tarih felsefecisi sıfatıyla bu işi yaparken şu iki esasa riayet etmiştir: Tarihî kaynakları tenkit ve hâdiseler arasındaki sebep-sonuç münasebetini tesbit²²”. İbn Haldun bu eseriyle tarih yazarlığını bilimsel temellere dayandırarak ele almıştır. Hâlbuki kendisinden evvel tarih yazarlığı, olayları toplayıp düzenleyen ve doğruluğu sorgulanmayan birçok olayların zikredilmesinden ibaretti. Buna rağmen İbn Haldun *Kitab el-İber* adlı eserinde, *Mukaddime*’sinde belirttiği prensiplere bağlı kalmamış ve devrinin klasik tarih yazım üslûbunu sürdürmüştür. Memlûk Devleti’nde Malikî Başkadılığı da yapan İbn Haldun’un gerek *Mukaddime*’sinde ve gerekse *Kitab el-İber*’inde mevzuumuzla ilgili birtakım bilgilerin mevcudiyetini müşahade etmekteyiz²³.

11. İbn el- Furât:

İbn el-Furât (1335-1405)’ın en önemli eseri *el-Târîh el-Vâzîh el-Meslûk ilâ Terâcim el-Hulefâ ve’l-Mülûk*²⁴ adlı büyük İslâm tarihidir. Eseri 20 cilt halinde tamamlamıştır. 1398 yılı olaylarıyla sona erer. Kendi devri için birinci dereceden kaynaktır. Müellifin hatıralarına, derlediği bilgilere dayanır²⁵.

12. İbn Dokmak:

Siyasî tarih, biyografî ve sîret dallarında geniş bilgi sahibi olan İbn Dokmak (1349-1407) *Nüzhet el-Enâm fî Târîh el-İslâm*²⁶ adlı eserini yıllara göre tertib etmiştir. İkinci önemli

²² Zeki Velidi TOGAN, *Tarihte Usûl*, İstanbul, 1969, s. 157.

²³ İBN HALDUN, Veliyy ed-Din Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-Magribî, Tarih İbn Haldun, *Kitâb el-İber ve Divân el-Mubtedâ ve el-Haber fî Eyyâm el-‘Arab ve el-‘Acem ve el-Berber ve men asarahum min zev es-Sultân el-Ekber*, 7 cilt, Beyrut, 1979; *Mukaddime (Ter. Zâkir Kadîri Ugan)*, İstanbul, 1990.

²⁴ İbn el-Furât, Muhammed b. Abdurrahîm b. Ali

²⁵ Şeşen a.g.e, s.201-202.

²⁶ İbn Dokmak, İbrahim b. Muhammed b. Aydemir

eseri *Tercemân el-Zamân min Terâcim el-A'yân*'dır. Bu eserinde müellif, Safedî'nin el-Vâfi'sini ihtisar etmiş, ona zeyl yazmıştır²⁷.

13. el- Kalkaşandî:

Ortaçağ İslâm tarihçiliğinde zirveyi temsil eden Memlûkler devrinde, devlet teşkilâtı konusunda da, günümüze kadar gelen dev eserler yazılmıştır. Sadece Memlûklere has olmak üzere bunların en başta geleni el- Kalkaşandî²⁸ (1355-1418) 'nin “*Subh el- ‘Aşâ’ fî Sinâ’at al- İnşâ*”²⁹ adlı eseridir. el- Kalkaşandî bu eserini yazarken hem kendisinden önce bu konuda yazılmış eserlerden hem de kendi tecrübelerinden yararlanmıştır. Kendisinden önce yazılmış eserlerin başında Şehabeddin b. el-Ömeri'nin *el-Tarif bi el-Mustalah el-Şerif* adlı eseri gelir. Kalkaşandî, yıllar boyunca devam eden bir çalışma ile meydana getirdiği muhakkak olan bu kitabında, devlet arşivlerinden elde ettiği vesikalardan ve bizzat kaleme aldığı resmî tahrirât ve muhtelif mevzûlardaki risâlelerinden başka, her çeşit bilgileri, mümkün olduğu kadar doğru ve faydalı şekilde verebilmek için kendinden önce yazılmış 50 'den fazla eserden istifâde etmiştir³⁰.

Memlûk Devleti İnşâ Dîvânı'nda kâtip olarak göreve başlayıp nihayet bu dîvânın başkanlığına kadar yükselen el-Kalkaşandî, kendisinden önce İslâm Devlet Teşkilâtı hakkında eser veren bütün müelliflerin eserlerinden yararlanmıştır Dolayısıyla bize kadar ulaşamayan eserler için bu eserle müteselli olabiliriz. Ondört cilt olarak kaleme alınan bu eser sadece Memlûk dönemini değil genel mana da Ortaçağda İslâm ve İslâmî Türk devletleri hakkında önemli bilgiler veren bir eser hüviyetindedir.. Memlûkler Devleti'nin diğer dîvânları gibi mezâlîm divânı hakkında da çok geniş bilgi vermektedir³¹.Eser, İslâmiyet'in doğuşundan yazarın zamanına kadar, özellikle Mısır'daki Müslüman devletler arasında vukubulan harici ve dahili yazışmalara dair, örnek ve tarihi değeri olan bol miktardaki vesikayı da bir araya getirmiştir. Kalkaşandi, uzun ve geniş çalışmaları neticesinde kendinden önceki yazarların kitaplarından kendisi için önemli olan malumâtı toplamış, emri altında bulunan Mısır

²⁷ Şeşen, a.g.e., s.202-203.

²⁸ Kalkaşandî, Şihâb Al-Dîn Abu'l-Abbâs Ahmed b. Abd Allâh (veya ‘Ali) b. Ahmet b. ‘ Abd Allâh (1355-1418).

²⁹ Kalkaşandî'nin diğer önemli eserleri *Nihâyet al-Ereb fî Ma'rîfet Kabâ'il al- ‘A rab, Kalâ'id al-Cumân fî el-Ta'rîf bi-Kabâ'il Arab al- Zamân*'ı ve *el-Kevâkib al-Dürriyye fî 'l-Menâkib al-Badrîya* adlı eserleridir.

³⁰ a.g.e., c.6, s.138.

³¹ el-Kalkaşandî, Ebu el-Abbâs Ahmed b. Ali, *Subh el- ‘Aşâ'fî Sinâ'at el-İnşâ*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin).

arşivlerinden de istediği vesikaya başvurmuştur. Faydalandığı eserleri isimleri ve tarihi ile birlikte aynen kaydettiği için eseri ayrıca çok değerli bir belge niteliğindedir.

14. el-Aynî:

Tarih, fıkıh, hadîs, edebiyat sahalarında büyük bir âlim ve başarılı bir idareci olan el-Aynî³² (1361-1451)'nin yazmış olduğu en büyük eseri *Ikdu'l-Cumân fî Tarihi ehli'z-Zaman* adlı büyük İslâm tarihidir. Bu eser dünyanın yaratılışından başlayarak Hicrî 850 (1446/47) yılına kadar gelmektedir. Eser ondokuz cilttir. el-Aynî, eserine bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimenin ardından yaratılış, insan, cin, şeytan, melek ve hayvan türleri anlatılmaktadır. Daha sonra Hz. Âdem'in yaratılışı anlatılıp, peygamberler tarihi nakledilmekte ve sonra İran, Mısır, Yemen, Anadolu, Avrupa v.s. ülkelerin eski tarihleri aktarılmaktadır. İslâmiyetten önceki Arap yarımadasının durumu ve Hz. Muhammed'in doğuşu, nesebi, Medine'ye hicretine kadar olan olaylardan bahsedilmektedir. Hicretten itibaren olaylar yıl yıl anlatılarak Hicrî 850 (1446/47) yılına kadar etmektedir. Her yıl anlatılan olaylardan sonra o yılda ölen sultan, halife, emîr, âlim v.b. öneöli şahısların mevkîlerine göre kısa veya uzun hayat hikâyeleri yazılmaktadır³³.

el-Aynî, mevki ve vaziyetinden istifade ederek, ensâb, coğrafya, tabakat, teracüm, hadîs, siyer, muhadarat ve diğer edebî mevzûlar hakkında yazılan eserleri gözden geçirmiş, bilhassa vakayinâmelerin hemen kâffesini görmüş ve bu suretle İslâm tarihine dair yazılan umumî vakayinâmelerin en büyüğünü kaleme almıştır. Aynî, umumî İslâm tarihi yazmış olmakla beraber, eserinde daha ziyade yakın ve orta şark tarihlerine ve bilhassa Irak, Suriye ve Mısır kıt'alarına ehemmiyet vermiş, Endülüs ve Mağrib ülkeleri ile Yemen ve Hindistan vukuatını ihmal etmiş veya pek az zikrelemiştir. Anadolu vakayiine elindeki me hazların müsaadesi nisbetinde, fazla yer vermeğe uğraşmıştır. Bu kitabın en ehemmiyetli ciheti, bilhassa kendisinin yaşadığı, 14. ve 15. asırların vukuatıdır³⁴.

³² el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed. Ayntab (Antep)'ta doğdu. Babası Ayntab valisiydi. En meşhur üç eseri şunlardır: 1. Ikd'ul Cumân; 2. al-Makâsîd al-nahvîya fî şarh şavâhid şurûh al-alfîya; 3. Umdat al-kârî' fî şarh al-Buhârî. *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.2, İstanbul, 1942, s.71.

³³ Kâzım Yaşar KOPRAMAN, *el-Aynî'nin 'Ikd'ul Cumân'ında 15. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991, s.1.

³⁴ *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.2, İstanbul, 1942, s.72.

15. İbn Hacer:

İbn Hacer (1361-1449) başta, hadîs ve tarih olmak üzere çeşitli konularda 270 civarında eser yazmıştır. Tarih ile ilgili yazmış olduğu eserler genellikle biyografi sahasındadır. İbn Hacer'in yaşadığı dönemin edebî ve tarihî olaylarından bahseden *İnbâ el-Gumr fî Ebnâ' el- Omr*³⁵ adlı eseri müellifin asrında temel kaynak kitap olarak niteleniyordu. Çünkü o bu kitapta okuyucuyu perde arkasına götürüyor ve devletin genel siyasetiyle ilgili yazılmış olan diğer kitaplarda anlaşılmayan yanları açığa çıkarıyordu"³⁶.İbn Hacer, 1371 ve 1446 yılları arasını kapsayan eserde, bu yıllar arasında meydana gelen ve birçoğuna bizzat kendisinin şahit olduğu olaylar ile çeşitli vakıflar ve kuruluşlar hakkındaki bilgileri genellikle yıl, ay ve gün sırasıyla anlatmakta ve her yılın sonundaki vefeyât kısmında da o yıl vefat etmiş olan meşhur kişilerin biyografisini vermektedir.

1

16. el-Makrizî:

Memlûkler devri tarih yazıcılığının müstesna isimlerinin başında gelen el-Makrizî³⁷ (1365-1441) muhtelif türlerde birçok eser yazmıştır. Bunlardan konumuzla ilgili en başta geleni kısaca *el-Hitat* adıyla bilinen meşhur eseridir. el-Hitat yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Mısır'ın genel coğrafyasından; ikinci bölüm, şehirlerinden ve halkından; üçüncü bölüm, Fustat'tan; dördüncü bölüm, Kahire'den; beşinci bölüm, müellif zamanındaki çeşitli eserlerden ve camilerden; son bölümler ise Kıptîlerin tarihlerinden, kiliselerinden, manastırlardan bahseder³⁸. el-Hitat, İslâmî dönem Mısır hakkında çok teferruatlı ve kıymetli bilgiler vermektedir. Ayrıca eserde dîvânlara ve dîvânü'l-mezâlîme dair çok geniş bilgiler bulmaktayız. el- Makrizî kadılık da dahil bürokraside birçok görevlerde bulunmuş birisidir.

³⁵ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalâni, *İnbâ el-Gumr fî Ebnâ' el-Omr*.

³⁶ ZİYADE, a.g.e. , s.18.

³⁷ Mesleğine Kahire'de kadılık ile başladı ve el-Hâkim câmiinde imamlık ve Mu'ayyadîya medresesinde hadîs müderrisliği mevkîlerine kadar yükseldi. Eser yazmak husûsundaki çalışmalarının hareket noktasını, topografyaya mütamâyil, mahallî Mısır tarihi teşkil eder; alâkası, Habeşistan'a kadar, komşu memleketlere yayıldı ve aynı zamanda medeniyet tarihi ile alâkalı meseleler ile, msl. ölçüler ve sikke meselesi ile, meşgûl oldu. el-Sahâvî'nin mâkul ithâmına göre, asıl müellifinin adını söylemeden, sadece kendine malettiği başlıca eseri olan *el-Hitat*, gerçekte çok geniş bir mikyasta selefi el-Avhadî'nin eserine istinât etmektedir. Bu eserde, çok teferruatlı tarihi ve coğrafî bir girişten sonra, İskenderiye ile memleketin tasvirine başlayıp, Fustât ile Kahire'nin topografyasına dâir mebzûl bilgiler verir. *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.7, İstanbul, 1957, s.206.

³⁸ Ramazan ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s.260.

Dolayısıyla, birinci elden dîvânü'l-mezâlimi müşâhede eden birisi olmak hasebiyle el-Makrizî, konumuzla ilgili çok kıymetli bilgiler vermektedir³⁹.

Aynı müellifin, ikinci büyük eseri Mısır'ın Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi tarihi için esas olan *Kitab es-Sulûk li Ma'rifet Düvel il-Mulûk*'tur. 1181 yılında başlayan eser 1436 yılına kadar gelir. el-Makrizî bu kitabını yazarken el- Kâdi'l- Fâdıl'ın Müteceddidât'ından, Abdullatif el-Bağdadî'nin eserlerinden, İbn el-Esîr, İbn el-Fırat, ed- Devâdârî, Baybars el-Mansûrî, Nüveyrî, el- Cezerî, el-Birzâlî, İbn Vâsıl, İbn Abduzzâhir'in eserlerinden faydalanmıştır. Kitap, kültür tarihine, iktisat tarihine, kronolojiye dair son derece önemli bilgiler muhteva etmektedir⁴⁰.

el-Makrizî ve muakkipleri Memlûkler hakkındaki bilgilerimizde en büyük paya sahip tarihçilerdir. el-Makrizî, kâtip, kadı, muhtesib, müderris, hatip ve imamlık gibi çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Yazmış olduğu Sulûk ve Hitat gibi eserleri kendisinden önce ve sonra Memlûk tarihi ile meşgul olanların en önemli kaynak kitaplarındandır.

17. İbn Tağribirdî:

İbn Tağribirdî (1409/1410-1470)'nin yazmış olduğu *en-Nücûm ez-Zâhire* adlı eseri dîvânların teşekkülü, dîvânü'l-mezâlim'in işleyişi ve uygulanışı gibi konularda çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden, 1453 senesine kadar gelen olayları anlatmaktadır. Türklerin, Mısır'daki faaliyetlerini etraflıca öğrenme imkânı bulduğumuz en-Nücûm ez-Zâhire çok kıymetli bir eserdir⁴¹. Müellif bu eserinde el-Aynî'nin "İkdü'l- Cumân" da takip ettiği metodu uygulamak istemiştir⁴². Kronolojik bir sıra takip edilmekle beraber, saltanat devirlerinin esas alındığı bölümler mevcuttur. Her sultanın dönemi ayrı bir bab şeklinde ele alınıp, bu dönemlerdeki siyasî ve ictimai olaylar kronolojik sırayla bir bütün halinde kaydedilmiştir. Müellif, Mısır tarihinin fetihten 10. yüzyıla kadar geçen dönemini geniş olarak ele almış ve burada kurulan bağımsız devletler hakkında bilgi

³⁹ el-MAKRİZÎ, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *Kitâb el-Meva'iz ve el- İ'tibar fî Zikr el-Hitat ve el-;Asar*, 5 cild, Kahire, 1977.

⁴⁰ Kâzım Yaşar KOPRAMAN, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. 17, Ankara, 1989.

⁴¹ İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebü'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücûm, ez-Zâhire fî Mulûk Mısır ve el- Kahire*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin) 16 cild, Kahire, 1936.

⁴² Muhammed Mustafa ZİYÂDE, *Müverrihun fî Mısır fi'l- Karni'l- Hâmisi Aşerü'l-Milâdî el- Karnu't- Tâsi'ü'l-Hicrî*, Kahire 1949.

vermiştir. Bu bakımdan bu dönem için zengin bir kaynaktır. Memlûkler döneminde eserini daha da genişletmiş ve bizzat şahit olduğu Sultan Ferec, Şeyh, Tatar, Barsbay, Çakmak ve Aynal dönemlerinin âdeta günlüğünü tutmuştur.

Biz çalışmamızda öncelikle teşkilâta (bu meyanda kazâ müessesesine) dair eserlerden yararlandık. Ancak teşkilâta dair eserlerin nazari ve kaidevi bilgilerinin uygulamada aldığı şekilleri biz ancak havliyyat da denilen kroniklerde görüyoruz. Dolayısıyla teşkilâta dair esrelerden sonra ikinci derecede yaralandığımız eserleri kronikler oluşturmaktadır.

18. Halil b. Şahin:

Nâiblik, Hâciblik ve Dîvân memurluğu görevlerini şahsında toplayan Halil b. Şahin (1410/1468)'in *Zübdet Keşf el-Memalik fî Beyân el-Turuk ve el-Mesâlik*⁴³ adlı eseri miladi 3.yüzyıldan 15.yüzyıla kadar Memlûkler tarafından Suriye, Hicaz ve Mısır'da kurulan hükümetlerin idaresi, politikası, teşkilâtı hakkında bilgi vermiş, Bahrî ve Burcî Memlûklerin oluşturdukları teşkilâttan ve kendisinin de görev almış olduğu askeri ve idari vazifelerden bahsetmiştir. Müellifin Türkçe bilmesi, Memlûk sultanlarının isim ve unvanlarını, Anadolu'daki yer ve şahıs isimlerini doğru olarak vermesini sağlamış ve kendisini Türkçe bilmeyen müelliflere oranla daha güvenilir kılmıştır.

⁴³ Halil b. Şahin'in bu eseri müellifin mufassal eserinin bir hülasasıdır. Maalesef mufassal eser bize kadar gelememiştir.

B) ARAŞTIRMALAR

Konumuzla ilgili araştırmalardan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın neşrettiği *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, adlı eserinde Memlûk Devlet teşkilâtını da ayrıca ele almış olduğunu görmekteyiz⁴⁴.

M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı* adlı eserinde Memlûk Devletinde idari teşkilât ve divânlar hakkında önemli bilgiler vermektedir⁴⁵.

Kâzım Yaşar Kopruman'ın çalışmaları Memlûk Devleti'nin siyasi, idari ve teşkilâtı hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Onun için bu eserler çalışmamız için önem arzetmektedirler⁴⁶.

Ramazan Şeşen'in, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* adlı çalışmasında Eyyûbîler'de devlet teşkilâtını ele almıştır⁴⁷. Memlûkler'de Eyyûbîler'de olduğu gibi devlet teşkilâtı ile ilgili mevzuları seleflerinden almışlardır. Bundan dolayı eser konumuzla ilgilidir.

Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi'nin* 1. cildinde kaza, Divânü'l-Mezâlim konusunu da ele almıştır. Konumuzla ilgili önemli bilgiler vermektedir⁴⁸.

W. Barthold'un yazmış olduğu *İslâm Medeniyeti Tarihi* adlı eserine Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler kısmını ilave eden M. Fuat Köprülü, 18 numaralı izah'da dîvânları ele almıştır⁴⁹.

Mehmet Aykaç'ın *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar* adlı çalışmasında idari, askeri, mali dîvânları genişçe ele almıştır. Bahrî Memluklerde selefleri

⁴⁴ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941.

⁴⁵ Tekindağ, M. C. Şehabeddin, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961.

⁴⁶ Kazım Yaşar KOPRAMAN, *Doğuştan Günümüze büyük İslâm Tarihi*, c.6, İstanbul, 1992, “Mısır Memlûkleri” Türkler, c.5. , *Mısır Memlûkleri Tarihi* (Sultan el-Melik el-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmudî Devri: 1412-1421), Ankara, 1989.

⁴⁷ Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dâir Araştırmalar), İstanbul, 1983.

⁴⁸ Corci ZEYDAN, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihî*, (Sadeleştiren, Mümin Çevik), İstanbul, 1966.

⁴⁹ W. BARTHOLD, *İslâm Medeniyeti Tarihi* “Fuat Köprülü, Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler”, Ankara, 1963.

gibi teşkilât mevzuunda Abbâsileri örnek almıştır. Onun için eser konumuz için önem arz etmektedir⁵⁰.

Fahreddin Atar, kaleme aldığı *İslâm Adliye Teşkilâtı* adlı eserinde İslâm adliye teşkilatı ve işleyişini, mezâlim mahkemelerini, mahkemelerin vazife ve salahiyetlerini, kaza fonksiyonunu ifa eden memurları ele almıştır. Müellifin vermiş olduğu bu bilgiler konumuz açısından önem atfetmektedir⁵¹.

⁵⁰ Mehmet AYKAÇ, Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari teşkilâtında Dîvanlar, Ankara, 1997.

⁵¹ Fahreddin ATAR, İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi), Ankara, 1999.

İ.BÖLÜM: MISIR MEMLÛKLERİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Modern tarihçiler, Mısır’da Eyyûbîler (1179-1250) hizmetindeki Türk asıllı “memlûkler” ve tarihçilerinin ed-Devletü’t-Türkiyye olarak adlandırdığı Memlûk Devleti’nin tarihini Bahrî Memlûkler (veya Türk Memlûkleri; 1250-1382), ve Burcî Memlûkler Devri (veya Çerkes Memlûkleri; 1382-1517) olmak üzere iki döneme ayırırlar.

1) Memlûk Kelimesinin Anlamı

Sözlük mânâsı: Memlûk (çoğulu: Memlûkûn ve Memâlîk), Arapça me-le-ke fiil kökünden türemiş bir ism-i mefûl olup, sözlük mânâsı “efendisinin temellûkü altında bulunan köle” demektir. Bu kelimenin menşei muhtemel olarak Kur’an-ı Kerim’in müteaddit ayetlerindeki ibareler olup⁵² burada cins ayırt edilmeksizin, kadın-erkek bütün köleler ima edilmektedir⁵³.

Memlûk kelimesine henüz özel statüdeki asker’i ifade etmediği zamanda, Kur’an’da yalnız bir defa⁵⁴ “abd memlûk” (sahibinin tasarrufu altındaki köle) şeklinde tesadüf olunur. Hadîs’te abd, memlûk ile aynı manada⁵⁵ ise de, hadîs’e dair eserlerde de memlûk tekil olarak hemen hemen sâdece abd’in müterâfidi olarak zikredilen bir ıstılâhtır.

İstilah mânâsı: Memlûk kelimesi zamanla İslâm tarihinde ıstilahî bir mânâ kazanmış ve “harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insanı” ifade eder olmuştur. Bu mânâsı ile “memlûk” artık “mühasıran hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususî, içtimaî ve hukukî bir statüye sahip ücretli askeri” ifade etmektedir⁵⁶.

⁵² en-Nisâ Sûresi, âyet 24, 25 ve 36; en-Nûr Sûresi, âyet, 3, 33, 58, el-Mu’minûn Sûresi, âyet 6; el-Meâric Sûresi, âyet 30.

⁵³ Kâzım Yaşar Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul, 1992, s.433.

⁵⁴ en-Nahl Sûresi, âyet 75.

⁵⁵ Darîmî, Siyer, bâb 34.

⁵⁶ Koprman, a. g. e., s.433-434

Memlûkler, isimlerinin de gösterdiği üzere, hükümdar ve emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan eski köleler idi; bunlar meziyetleri ile kendilerini göstermiş ve efendileri tarafından azâd edilmiş kimselerdi⁵⁷.

Dikkatlice seçilip satın alınarak hususi bir eğitimden geçirildikten sonra beylerin ve hükümdarın muhafız birliğine katılan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerler tarafından kurulan devlete de onların statüsünü belirleyen isim verilmiştir.

Fars kültürünün hâkim olduğu yerlerde “memlûk” yerine gulâm (çoğulu gılman, aglime) ve Kuzey Afrika’da abit (tekili abd) kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler sözlükte erkek çocuk, delikanlı, azat edilmiş köle, gibi anlamlar taşımasının yanında “memlûk” kelimesinin sözlük anlamı gibi, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız anlamlarını da taşır. Sakalibe (Slavlar) kelimesi de Endülüs İspanyası’nda kullanılan ve “memlûk” ile aynı anlamı taşıyan bir kelimedir. Sukaleb (esclave) eski bir Fransızca kelimedir, abd ve köle anlamlarına gelir⁵⁸.

2) Memlûk Rejiminin Ortaya Çıkışı

Kendi nüfuzlarını kuvvetlendirmek maksadıyla İslâm tarihinde ilk defa “memlûk” (beyaz köle) kullananlar Abbasî halifeleri olmuşlardır. Bilindiği gibi, Abbasî devletinin kuruluşunda İranlı unsur mühim bir rol oynamıştı. Buna paralel olarak İran nüfuzunun gittikçe kuvvetlenmesi karşısında Abbasî halifeleri, bilhassa el-Me’mûn (813–833) zamanından itibaren, onlara karşı bir denge kurmak maksadıyla ilk defa İslâm devleti sınırları dışından Türkleri getirterek onlardan askerî birlikler teşkil etmeye başladılar⁵⁹.

Abbasi halifelerinin, nüfuzlarını kuvvetlendirmek maksadıyla askere aldığı ve önemli görevlere getirdiği bu “memlûkler”, kısa süre sonra devlet işlerine müdahaleye başladılar. Hatta halifenin seçimi veya azline varıncaya kadar en önemli devlet işlerine karıştılar.

⁵⁷ Wensinck, a. g. e., s.688

⁵⁸ E. Levri Provençal, “Sakalibe” *İslam Ansiklopedisi*, c.6, s.89.

⁵⁹ Kopruman, a. g. e., s.434.

Zamanla, Abbasi hanedanına mensup kimselerden istediklerini halifelîge getirmeye başladılar⁶⁰.

Türk “memlûkler” her şeye rağmen farklı devletler, halifeler, sultanlar, vâliler ve emirler tarafından yaklaşık dört yüz elli yıldır tercih edilen askeri birlikler olmuşlardır. Bu tercihin birinci sebebi, o günün şartlarında, memlûk sisteminin üstünlüğü ve güvenilirliği, diğeri ise, Türk Memlûklerin en iyi askeri özelliklere sahip olmalarıdır.

Bir Müslüman yönetici, Türk Memlûklerden bir askeri kuvvet oluşturmaya karar verdiğinde, komşu devletlerin de başka bir seçeneği olmadığından onlar da onu takip ediyorlardı. Aksi takdirde o devlet, çok geri seviyede bir askeri bir güce ve sisteme sahip olacaktı. Memlûk elde edebilecek ülkelere sahip olan veya onlara yakın coğrafyada olan Müslüman yöneticiler, böyle bir imkâna sahip olmayanlara karşı avantajlı oluyorlardı. Nizamülmülk’ün anlattığı gibi, Sâmâniler bu avantajı, çok iyi kullanmışlardı⁶¹.

Muhafız birliklerinde görev yapan, kendilerine has içtimaî ve hukukî statüye sahip memluklar bir tür profesyonel asker niteliğinde İslâm toplumuna girmişler ve zamanla siyasî iktidarları ele geçiren bir güç halini almışlardır. Bunu gerçekleştiren köle olmalarını yadırgamamışlar, hatta ulaştıkları konumu bir eleme ve seçilme sonucunda elde ettikleri için memluk kimliğini bir imtiyaz ve asalet belirtisi olarak görmüşlerdir. Memlûk sınıfının ortaya çıkısında bazı önemli kriterler bulunmaktadır. Bunların başta geleni İslâm âlimlerinin uygun bulduğu kölelik statüsünde ve beyaz ırktan olmaktır.⁶²

Memlûkler, genellikle Deşt-i Kıpçaktan, Kafkasya’dan ve Asya steplerinde yaşayan muhtelif Türk kavimlerden seçilirdi. Habeşistanlı, Afrikalı, Berberi ve Hintli hadımları “memlûk” gibi görmek doğru değildir. Bunları memlûklerin hizmetinde bulunanlar olarak değerlendirmek gerekir

İslâm ordusundaki Arap dışı unsurlar arasında Türkler kadar nüfuzlu olanlar yoktu. el-Me’mûn’un Horasanlı askerlerinin hemen hemen tamamı Türklerden oluşuyor ve el-Mu’tasım devrine kadar bunlar daha çok Ferganahılar ve Horasanlılar diye biliniyordu. Bu askerler hem

⁶⁰ İsmail Yiğit, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*,”Memlûkler”, İstanbul, 1991, s.12.

⁶¹ Süleyman Kızıltoprak, *Türkler*, c.5, s.323.

⁶² Süleyman Kızıltoprak, *İslâm Ansiklopedisi(TDV)*, C.29, Ankara, 2004, s.87-88.

milliyetleri hem askerî kimlikleri bakımından “memlûk sistemi”nin ilk nümunesi idi. el-Mu’tasım zamanında, “memlûk” sayısında çok hızlı ve önemli bir artış oldu. Bunun başlıca sebebi, Abbâsîler’in kuruluşuna büyük katkıları olan İranlıların nüfuzunun gittikçe artmasıyla, Araplarla aralarındaki rekabetin devletin işleyişini tehlikeli biçimde etkilemeye başlaması ve el-Me’mûn ile haleflerinin bu güçler arasında denge kurmak amacıyla İslâm devleti sınırları dışından Türkleri getirterek onlardan özel askerî birlikler kurmasıdır⁶³.

3) Mısırdaki Memlûk Rejiminin Kuruluşu

Memlûk sistemi, Memlûkler zamanında en ideal şeklini almıştır. Bu sistemin genel tercihi asker yetiştirilecek aday kölenin cesaret, yiğitlik, çeviklik, binicilik, itaat, disiplin ve güzellik gibi özellikler taşıması idi. bütün bunlardan önce başlangıçta gayr-ı Müslim olmaları şarttı. Kölelerin yukarıda zikrettiğimiz yerlerden satın alınması ve emniyetlili bir şekilde Mısır’a getirilmesinde “hoca” denen köle tacirlerinin çok önemli rolü vardı. Köle ticareti yapan bu “hoca”lar, “memlûk”lerin ana vatanı ile getirildikleri devlet arasındaki bağın önemli bir halkasını teşkil ediyordu. İşte, Memlûk Devleti de selefleri gibi askerî ve idarî alanda ihtiyaç duyduğu insan kaynağını “memlûk sistemi”ni iyi çalıştırarak sağlıyordu.

İslâm tarihinde “memlûk” sisteminin en başarılı örnekleri, Mısır’da görülmüştür. Halife el-Mu’tasım’ın Türk asıllı Eşnas’ı 834 yılında Mısır genel valiliğine atamasından itibaren bu bölge, Anbese b. İshak’ın istisnasıyla, Türk asıllı valiler tarafından idare edilmmişti. Bu valilerden Bayık Bey, selefleri gibi başkent Bağdat’da oturdu. Mısır’ın idaresinde kendisine vekil olarak yine Türk asıllı olan Ahmed b. Tolun’u tayin etti. Tolunoğulları’nın yıkılışından (905) yaklaşık 30 yıl sonra yine Mısır’da diğer bir Türk Hânedânı, İhşîdiler devleti kuruldu. İhşîdiler de ordularında memlûk unsuruna yer verdiler. Bu devletin kurucusu Türk asıllı Muhammed b. Togac, zamanın Abbasi halifesi tarafından Fergana Türk hükümdarına verilen “İhşid” unvanıyla taltif edilmişti.

Abbâsî devletinin en önemli eyâletlerinden birisi olan Mısır’da Türk valilerin görevlendirilmesi, her şeyden önce, devamlı karışıklıklara sahne olan bu bölgenin sükûna kavuşmasını temîn etmiştir. Ayrıca Muzâhim ile birlikte buraya Türk askerleri gelmeğe

⁶³ Kızıltoprak, a. g. e. , s.88.

başlamış ve Mısır, Semerrâ'dan sonra Türklerin ikinci üssü hâline gelmiştir. Ahmed b. Tolun, bağımsızlığını halifeye kabul ettirmekte elbette buraya gelmiş olan Türklere dayanmıştır. Tebaasının ekseriyetini Arab ve diğer unsurların meydana getirdiği, fakat hükümdar, devlet erkânı ve ordunun çoğunluğu Türklerden olan Tolunîler Devletinin, Mısır'da kurulmasında elbette Türk valilerinin rolleri büyük olmuştur⁶⁴.

Söylenildiğine göre Ahmed b. Tolun'un topladığı memlûklerinin sayısı 24 bine ulaşıyordu⁶⁵. Ve yine Muhammed b. Togac'n topladığı Türk memlûklerinin 8 bin civarında olduğu bildirilmektedir⁶⁶.

358/969 yılında İhşidiler devletini kaldırarak Mısır'ı ele geçiren Fatımîler de, saltanatlarını devam ettirebilmek için ordularında Türk memlûklerine yer verdiler. Önceleri ordularını genellikle Berberî ve Zencilerden kuran Fatımî halifeleri, Mısır'a hâkim olduktan sonra, bölgedeki hâkimiyetlerini korumak maksadıyla Türk unsuruna başvurdular ve onlardan teşekkül eden birlikler kurdular⁶⁷. Bundan sonra Salâhaddin ve halefleri de ordularında memlûk nüfusunu gittikçe artırmışlardır. Eyyûbî emirleri bölgedeki diğer devletlerle savaşlarında ve kendi aralarındaki mücadelelerinde bu memlûk birliklerini aktif manada değerlendirmektedir.

Eyyûbî ordusundaki Türkmen, Ermeni, Çerkes, Rum v.b. unsurlardan olan bu askerlerin tamamına, çoklukları ve üstün meziyetleri sebebiyle "Türk" denilmesi adet olmuştu⁶⁸. Melik Salih Necmeddin Eyyûb memlûk alımında seleflerini geride bıraktı. Onun askerinin büyük ekseriyeti, memlûk birliklerinden müteşekkildi⁶⁹. Artık her geçen gün sayıları artan Memlûkler adım adım güçlerini artırıyorlar ve devlet üzerinde çok etkili konumlara terfi ediyorlardı.

Memlûk guruplarının daha düzenli olarak ortaya çıkması ve nüfuzlarının artması 13. yüzyılın ilk yarısında oldu. Memlûkler 1240 yılında 2. el-Âdil'i(1238–1240) bir darbe ile tahttan indirerek, onun yerine el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyub(1240–1249), Moğol istilâsının sebep olduğu korku ve karışıklık sırasında, gerek Kürtlerin, kardeşi 2. el-Âdil'e

⁶⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s.172-173.

⁶⁵ İbn Tagrıberdî, *en-Nücûm*, c.3, Kahire, 1963, s.21.

⁶⁶ İbn Tagrıberdî, a.g.e. , c.3, Kahire, 1983, s.256.

⁶⁷ Bernard Lewis, "Memlûk Saltanatı" *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c.1, İstanbul, 1988, s.195v.d.

⁶⁸ İbn Haldun, *el-İber*, c.5, s.809.

⁶⁹ İbn Haldun, a.g.e. , c.5, s.804.

bağlı kalması ve gerekse Memlûklerin kendisinin tahta çıkmasındaki rolleri ve özellikle de binicilikleri, savaşçılıkları, sadakatleri, güzellikleri ve soylu oluşları gibi meziyetleri yüzünden pek çok Kıpçak kölesi satın aldı ve onlara hususî bir itina gösterdi⁷⁰.

Bazı kaynaklar özellikle Bahrî Memlûkler Dönemi'nde Abbasi Devleti'nin yıkılışından sonra bazı Türkmen Aşiretlerinin Mısır'a göç ettiklerini belirtmektedir. Sultan Baybars zamanında gelen bu göçmenlere sevgi gösterilmek suretiyle onların Mısır'a gelmesi sağlanmıştır⁷¹.

4) Bahrî Memlûkleri Hakkında Muhtasar Bilgi

Mısır, Milâdî, 1250–1517 yılları arasında 267 yıl süreyle Memlûklerin idaresinde kalmıştır. Bu devletin tarihi, genellikle sultanların menşesine göre iki devreye ayrılarak incelenmiştir. Birinci devre, “Bahrî Memlûkler” veya diğer adıyla “Türk Memlûkleri” Dönemi'dir. 1250–1382 yılları arasında devam eden bu dönemde hüküm süren Memlûk Sultanlarının neredeyse tamamı Türk asıllıdır. Bu sebeple onlara “el-Memâlikü'l-Türkiyye=Türk Memlûkler denilmiştir. Ayrıca onlara, başlangıçta Nil nehri üzerindeki Ravza adasında oturdukları için de “el-Memâlikü'l-Bahriyye” adı verilmiştir. İkinci devre ise, “Burcî Memlûkler” veya diğer adıyla “Çerkes Memlûkleri” Dönemi'dir. 1382–1517 arasındaki bu devrede, Kal'atü'l-Cebel'deki burçlarda ikamet etmeleri sebebiyle “el-Memâlikü'l-Burciyye” lakabını alan Memlûk sultanlarının ikisi hariç tamamı Çerkes asıllıdır. Bu sebeple de onlara “el-Memâlikü'l-Çerâkize” adı verilmiştir⁷².

el-Melik es-Salih Mısır'da çoğalan bu memlûklerin arasından çoğunluğunu Kıpçak ve Haremlilerin teşkil ettiği ayrı bir memlûk grubu kurup bunları, kara ile irtibatını kesip müstahkem bir hale getirdikten sonra, Nil nehri içindeki er-Ravza adasına yerleştirdi. Nil'e izafeten –çünkü Araplar Nil nehrine “Bahru'n-Nil”(Nil denizi) diyorlardı- el'Memalik el'Bahriyye (Bahri Memlukler) denilen bu yeni teşekkül, başlangıçta es-Salih'i güçlendirdi ise

⁷⁰ Kâzım Yaşar Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* “Memlûkler”, c.6, İstanbul, 1992, s.437.

⁷¹ Bahattin Keleş, *Türkler* “Memlûkler Döneminde İdari Yapı”, c.5, s.396.

⁷² Yiğit, a. g. e. , s.23.

de zamanla nüfuzlarının çok artması, Fatımilerde olduğu gibi, bu seferde Eyyûbî Devletinin çökmesine sebep oldu⁷³.

Haçlıların Mısır'ı istilaya giriştikleri bu esnada Salih Necmeddin'in vefatı ve yerini dolduracak birinin bulunmaması durumu daha da nazikleştirmişti. es-Salih Necmeddin'in Turanşah adında bir tek oğlu olup genç ve tecrübesiz birisiydi. Üstelik bu sırada Hisn-i Keyfa'da naib olarak bulunuyordu. Ancak es-Salih'in hareminde dirayetli bir kadın vardı: es-Salih'in dul esi Şecerü'd-Durr.Şecerü'd-Durr,bu nazik durumda kocasının olumunu gizleyerek, Hisn-i Keyfa'daki Turansah'a acele haber gönderip Mısır'a gelmesini istedi. Öte yandan es-Salih hala yaşıyormuş gibi, onun odasına yemekler gönderiliyor, fermanlar onun imzası ile çıkarılıyordu⁷⁴.

Eyyubî Devleti'nin yıkılmasından sonra Mısır'da kurulan Memlûk Devleti'nin ilk sultanı Aybek'tir. Aybek aslen Türk idi. Yemen'de müstakil bir devlet kurmuş olan Resuloğulları (1229–1454)'ndan sonra birinin memlûku iken el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyub'a intikal etmiş; Onun hizmetinde yükselerek emirlik derecesine çıkmış ve es-Salih onu Çaşnığır'ı yapmıştı. Şecerü'd-Dürr'ün saltanatı esnasında Atabükü'l-Asâkir olan Aybek, yukarıda anlatıldığı gibi Şecerü'd-Dürr içeride ve dışarıda muhalefetle karşılaşınca ümeranın muvafakatiyle onunla evlenmiş ve sultan olmuştur⁷⁵.

Suriye Eyyubi emirleri, Mısır Eyyubî idaresinin Türk Memlûklerin eline geçişini kabul etmiyorlardı. Şecerü'd-Dürr'ün saltanata çıkarılışı onları harekete geçirmişti. Nitekim Dımeşk-i ele geçiren Halep Hükümdarı melik Nasır, Necmeddin Eyyub'un memlûklarından bazılarını tevkif etti. Bütün bu olumsuzluklar karşısında Mısır'da emirler, henüz saltanatta 80 günü doldurmamış olan Melike Şecerü'd-Dürr'e, Atabek İzzeddin Aybek'le evlenmesini ve saltanatı kocasına devretmesini teklif ettiler. Bu teklifi kabul eden Şecerü'd-Dürr, yeni kocası lehine saltanattan feragat etti. Böylece, tarihçilerin ekseriyeti tarafından Mısır Memlûk hükümdarlarının ilki kabul edilen İzzeddin Aybek sultanlık tahtına oturmuş oldu⁷⁶.

⁷³ Koprman, *Türkler*, “Mısır Memlûkleri”, c.5, s.100.

⁷⁴ Koprman, *a.g.e.* , s.101.

⁷⁵ Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* “Memlûkler”, c.6, s.443.

⁷⁶ İbn Haldun, *el-İber*, c.5, s.80.

Aybek'ten sonra oğlu Nureddin Ali sultan olmuştur (12 Nisan 1257) Nureddin Ali'den sonra Kutuz döneminde Moğollara karşı Ayn-ı Câlut savaşı kazanılmıştır. Ayn-ı Câlut savaşının en önemli neticesi Mısır ile Suriye'nin birleştirilmesi olmuştur. Kutuz'dan sonra Bahrî Memlûklerin başına Melik ez-Zâhir Rükneddin Baybars geçmiştir.

Baybars'ın 26 Ekim 1260 tarihinde Kalatü'l-Cebel'de tahta oturması ile Memlûk tarihinde yeni bir sayfa başladı. Baybars içte ve dışta yaptığı icraatıyla Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti'nin hakiki kurucusu olmuştur. Memlûk Devleti'nin kuruluşunu takip eden on yıl içerisinde beş sultanın tahta geçtiğini hatırlayacak olursak, başlangıçta bu devletin içinde bulunduğu istikrarsızlığı anlamak kolaylaşır. Baybars'a gelince o, on yedi yıl müstakil olarak tek başına saltanat sürmüş olup el-Memâlik el-Bahriyye'den sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'dan başka kimse bu kadar uzun müddet saltanat sürmemiştir. Baybars'ın uzun müddet hükümdarlık yapması onun siyasetinin başarısına delalet ettiği gibi, idaredeki istikrarı da gösterir⁷⁷.

Baybarstan sonra Bahrî Memlûklerin başına geçen Baybar'ın oğulları el-Melik es-Said Berke ve Melik el-Âdil Bedreddin Sölemiş'in sultanlığı pek uzun olmamıştır. Daha sonra 1279 yılı Kasım ayının 26'sında Kalavun tahta oturmuştur⁷⁸.

Kalavun'un ölümünden sonra oğlu Halil Sultan olduğu gibi; diğer oğlu Muhammed ile Muhammed'in oğulları ve torunları (Kalavun'un zürriyetinden gelenler), arada kısa devrelerle bazı şahıslar Sultan olmuşsa da yüzyıldan fazla Mısır'ın sultanları olmuşlardır(1279–1382)⁷⁹.

El-Memâlik el-Bahriyye 13.yüzyılın ilk yarısında sadece Mısır'ı değil bütün İslam âlemini tehdit eden iki büyük tehlikeyi; Moğol istilasını ve Haçlıları bertaraf ederek kendilerine gösterilen ihtimamı boşa çıkarmadılar⁸⁰.

Memluklar Mısır, Suriye ve Cezire mıntıkalarına sahip olduklarından buralarda “Naibi Saltana” veya “Melik’ul-Umera” ismiyle umumi valiler bulunurdu; bu Naibi Saltanalıklardan

⁷⁷ Koprman, a.g.e. , s.457.

⁷⁸ Şükrü Kaya Seferoğlu, *Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1986, s.129–130.

⁷⁹ Koprman, a.g.e. , s.472.

⁸⁰ Koprman, *Türkler “ Mısır Memlûkleri”*, c.5, s.100.

en muhimmi Suriye kit’asında Şam, sonra Haleb ve daha sonra derece sırasıyla Trablüşşam, Hama, Safed ve Kerak idi ⁸¹.

Mısırdaki ise sonradan ihdas edilen İskenderiye ile Vechi kibeli, Vechi bahri Naiblikleri vardı. Daha sonraları Gazze de ehemmiyetine binaen Naibi Saltana denilmeyip Mukaddem’ul-Asâkir ismi verilmişti. Gazze’den sonra Çukurova (Kilikya) da, Sis de ehemmiyetli nâibliklerdendi. Bu büyük Naibi Saltanalıklardan sonra yalnız “Naib” ismiyle birçok Niyâbetler [Sancak, liva] daha vardı ki bunların içinden bazı kale Naiblikleri müstesna olarak diğerleri Naib-i Saltanalıklara bağlı idiler ⁸².

Suriye’de de askeri ve idari teşkilat Mısırdakine benzer. Umerâ, Yüzler, Tablhâne, İşrîrât, Aşarât emirlerinden mürekkep olup askerler de “Cundu’l-Halka” denilen iktâlî askerle bunların mukaddemleri [küçük komutanlar] ve Ümera askerlerinden mürekkep idiler; burada Hükümdarın köle askeri olmayıp bunlar ancak Mısırdaki kalede bulunurlardı. Suriye’deki Saltanat naibliği, naiblerin derece ve ehemmiyetlerine göre merkezdeki teşkilatın küçük birer numuneleri idiler ⁸³.

Memlûk Türkleri, Mısır’da pek parlak bir medeniyet devresi açmıştır. Von Lecog şöyle diyor: “Mısır’ın aslî kültür bölgelerinden zengin sanat hayatını hemen hemen daima hâkimiyetin Araplardan Türk hükümdarlar eline geçtiği zaman müşahade ediyoruz” (Bilderatlas, s.29). Mısır’da Türk Milli Kültürü; Türk dili ve Türk Töresi uygulanmıştır. Türkçe resmi lisan olarak kabul edilmiştir ⁸⁴.

Türk kültürü, Mısır ve Yakın doğu’ya girdi. Nil vadisindeki siyasi ve harsi devamlılık sağlandı. “Hâdimü’l-Harameyn” unvanı ile İslâm’ın koruyucuları olarak anıldılar. Arabistan yarımadasına Osmanlı Devletine bağlanması için gerekli şartların hazırlayıcısı oldular. Memluklar çağında Mısır’da Arapça ile yazılmış bilhassa tarih sahasında çok zengin bir edebiyat teşekkül etmiştir ⁸⁵.

⁸¹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.417.

⁸² Uzunçarşılı, a.g.e. , s.417.

⁸³ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.417.

⁸⁴ Seferoğlu, a.g.e. , s.129–130.

⁸⁵ Seferoğlu, a.g.e. , s.125.

II. BÖLÜM: İSLÂM DEVLETLERİNDE DÎVÂNLARIN TEŞEKKÜLÜ VE DÎVÂNLAR

A) DÎVÂNLARIN TEŞEKKÜLÜ

Uzun asırların yaratıp şekillendirdiği Bizans ve Sâsânî idare makinelerinin mahallî cihazları tabiatıyla alınıp kullanıldı ve İslâm dininin esaslarına göre, bunlar üzerinde yavaş yavaş zarurî olan değişiklikler yapıldı. Merkezi hükümet cihazı, başlangıçta, Sâsânî

örneklerine göre kurulduğu için, onların gelir giderlerini kaydettikleri hesap defterlerine verdikleri “Dîvân” adı da alındı ve devlet işlerini idare için kurulup, hızla gelişen devlet dairelerine de bu isim verildi⁸⁶.

İslâmlar da ilk devlet teşkilâtı’nın Bizans ve Sâsânî imparatorluklarından alınmış olacağı, en basit bir düşünce ile derhâl anlaşılır. Belazûrî gibi eski müelliflerden başlayarak İbn Haldun’a kadar birçok İslâm âlimleri bu hakikati açıkça görmüşler ve göstermişlerdir. İslâm tarihi hakkında yazılan bütün en son garp eserlerinde de, aynı mütalaalar hâlâ tekrar edilip durulur⁸⁷.

“Divân” kelimesinin Arapça veya Farsça menşeli olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Kelimenin aslının Arapça olduğunu söyleyen Nehhâs “Arap dilinde, kendisine müracaat edilen ve içindeki hükümlerle amel edilen ana kaynağa dîvân denildiği bilinmektedir” der. Sîbeveyh de kelimenin aslının Arapça olduğu görüşüne meyletmiştir. Tesbit etmek manasına Arapça da “devene” denilmiştir⁸⁸.

Dîvân’ın Arapça asıllı olduğunu belirten bu rivayetlere mukabil, bu kelimenin Sâsânî zamanında bilinmekte olan bir terim olduğu anlaşılmaktadır. Dîvân kelimesinin aslının Farsça olduğunu söyleyenlerin başında Asmaî (216/831) gelmektedir. Cevherî de (393/1003) Sıhâh’ında kısaca.”Dîvân Farsça’dan Arapça’ya geçmiştir” demektedir⁸⁹.

Divan kelimesi, devlet idaresindeki muhtelif idari, askeri ve mali hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan mekânlara, buralarda tutulan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulundukları yere verilen isimdir. Sâsânîler’le alakalı olmak üzere, divan’a niçin bu adın verildiğine dair aşağıdaki iki rivayet, bu hususta bilgi veren hemen hemen bütün kaynaklarda zikredilmekte ve bu terimin Sâsânîler’den Araplara geçtiğini göstermektedir⁹⁰. İlk rivayet şöyledir:

Kisra Enuşirvan (531–578) bir gün kâtiplerinin yanına uğramış ve onların kendi kendilerine mırıldanarak sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce, onlara “Divane” yani ”deliler,

⁸⁶ W. Barthold, *İslâm Medeniyet Tarihi* “Fuat Köprülü, Tercüme ve İzahlar”, İstanbul, 194, s.114–115.

⁸⁷ W. Barthold, a. g. e. , s.114.

⁸⁸ Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, Ankara, 1997, s.39.

⁹⁰ Aykaç, a.g.e. , s.139–140.

mecnunlar” demiştir. Zamanla, kâtiplerin çalıştıkları yer de “divane” denilmeye başlanmıştır. Sonradan kelimenin sonundaki “he” harfi düşmüş ve “divan” şeklinde kullanılmıştır⁹¹.

İkinci rivayette ise, “divan” kelimesinin Farsçada “devler” manasına geldiği, kâtiplere de, devlet işlerini çok iyi bildiklerinden her çeşit gizli ve acık şeylere çabucak vakıf olduklarından, dağınık ve karışık rakamları bir araya topladıklarından dolayı “devler gibi” bir manaya delalet etmek üzere “divan” denildiği anlatılmaktadır. Sonradan bu kelime kâtiplerin oturdukları yere de verilen bir isim olmuştur⁹².

“Bizans hâkimiyetinde Suriye ve Mısır’da Rumca, Sâsânî memleketlerin de Pehlevice tutulan umumî hesap defterlerine Dîvân derlerdi. İslâm fütuhâtından sonra da bu vaziyet epeyce bir zaman bu şekilde devam etti. Devlet işlerine ait her türlü hesap defterlerinin ismi olan bu Dîvân kelimesi mefhumunu genişleterek önce Maliye Dâiresi manasını ve daha sonra da bütün devlet dairelerini ve devlet teşkilâtını ifade eden bir ıstılâh hüviyetini kazandı. Asırlar boyunca bütün İslâm ve Türk devletlerinin, hatta onlarla münasebetlerde bulunan bazı Orta-Şark devletlerinin idare ıstılahları arasında da yer alan bu kelime, İslâm dillerinde şiir mecmuası manasında kullanıldığı gibi, Fransızca’da gümrük manasına gelen “dovane” kelimesi de bundan alınmadır⁹³.

Dîvân kelimesi, devlet idaresindeki muhtelif idarî, askerî ve malî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, bunların ve devlet memurlarının bulundukları yere verilen isimdir⁹⁴.

Dîvân aslı Farsça olan ve sonradan Arapça’ya geçen bir kelimedir. Devlet mallarının korunması ve işlerinin yürütülmesi için yapılan yer manasındadır. Hz. Ömer zamanından önce askerlerin ve bunların beytûlmalden aldıkları payların yazıldığı deftere isim olarak verilmiş (bu sebeple önce dîvân’ül ceyş = ordu dîvânı ismiyle meşhur olmuştur). Sonradan malî işlerle ilgilenen devlet dairesine özel isim haline gelmiş ve Abbâsî devleti zamanında ise devletin en yüksek icra kuruluna dîvân adı verilmiştir. Zamanla idarî teşkilâtın belli ünitelerine de dîvân denmiştir⁹⁵.

⁹¹ Aykaç, a.g.e. , s.140.

⁹² Aykaç, a.g.e. , s.140.

⁹³ Barthold, W., a. g. e. , s.115.

⁹⁴ Aykaç, a. g. e. , s. 39-40.

⁹⁵ Halil Cin, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, c.1, İstanbul, 1990, s. 228.

Abbâsî Devleti'ne Sâsânîler den geçen önemli kurumlardan biri de “dîvânlar” dır. Farsça kökenli dîvân kelimesi “devlet dairesi” ve “kurul” anlamına gelmektedir. Sâsânîler, türlü devlet işleriyle uğraşan “dîvânlar” kurmuşlardır. İslâm devletinde, kuruluşundan bir süre sonra, akçalı işlerin çoğalması üzerine, bu konularda uğraşacak devlet daireleri oluşmuş, böylece bürokrasinin de temeli atılmıştır. Emevîler döneminde Sâsânî etkisi giderek artmış ve dîvân sözcüğü türlü devlet daireleri için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak dîvânların bürokrasinin en önemli birimleri durumuna gelmesi Abbâsîler zamanında olmuştur⁹⁶.

Bu devlette dîvânlar çok gelişmiş, yöntemleri daha iyi esaslara bağlanmış, sayıları da devletin gereksinmelerine göre zaman zaman çoğaltılmış veya azaltılmıştır⁹⁷.

Bürokrasinin kuvvetlenmesi, dîvânlar'ın çoğalması ve dîvânların başında bulunan vezîr'in iktidarının artması, 9. asrın ilk yarısında oldu⁹⁸.

Abbâsî Devleti'nde dîvân kelimesi daha çok devlet dairesi anlamında kullanılmıştır. Dîvânın kurul niteliği ikinci planda kalmıştır. Buna karşılık Osmanlı devleti'nde dîvân ilk önce devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı bir kurul kavramını belirtmiştir. Kuşkusuz, Abbâsîler, dîvânı bu anlamında da kullanmışlardır. Özellikle önemli dîvânların kurul niteliği de vardır. Abbâsî Devleti'nde daha pek çok dîvân vardı. Devlet dairelerine dîvân adı verildiği için devlet işleriyle uğraşan her dairenin adının başına dîvân sözcüğü eklenmiştir. Böylece, dîvânların çokluğu anlaşılabilir. Devlet merkezinden uzakta, yarı bağımsız sayılabilecek illerde de, bu dîvânların benzeri ufak daireler ve kurullar bulunurdu. Bu yöntem daha sonraki İslâm devletlerine de geçmiştir⁹⁹.

⁹⁶ Coşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 2002, s.144.

⁹⁷ Üçok, a. g. e. , s.144–145.

⁹⁸ W. Barthold, a. g. e. , s.114.

⁹⁹ Üçok, a. g. e. , s. 145.

B) DÎVÂNLAR

Abbasilerin zayıf zamanlarında dahi mükemmel devlet teşkilatları vardı. İşler, dîvân ismi verilen muhtelif daire veya vekâletlerde görülürdü. Dîvânın, Asurca (dap) kelimesinden alınmış olduğunu ileri sürenler vardır¹⁰⁰.

Suriye ve Mısırdaki, Rumca tutulan hesapların defteri umumisine veya Belazeri [vefatı tahminen 892 M.] ile Maverdi [vefatı 1058] ye göre İslam fütuhâtının ilk zamanlarında Pehlevice tutulan ve sonra Arapça tutulan deftere (divan) ismi verilmiştir; daha sonra bu tabir, mali işlerle meşgul daireye âlem olmuş ve medlulü daha ziyade tevsi olunmak suretiyle Abbasilerde en büyük dairenin adı olarak kabul edilmiş ve ondan sonra muhtelif dairelere bu isim verilmiştir¹⁰¹.

İslamiyet'in ilk devrinde ve Halife Hazreti Ömer zamanında Medine-i Munevverede İslam askeriyle sair zevatın maaş ve tahsisatlarını kaydeden daireye de divan denilmiştir. Abbasilerin orta zamanlarında divan, en debdebeli ve muhteşem şekil almıştı. Divanda vezir, kadılıkuzat ve sair vazife sahiplerinin yerleri olup halifenin makamı da var ise de burası boş durur ve fakat halife divana bakan pencereyi yüksek bir mahalden dîvân müzakerelerini dinleyip kendisi görünmezdi. Dîvâna bakan bu pencereye Kâbe kisvesinden siyah örtü konmuştu; dîvân esnasında bu perde kaldırılır ise de pencerenin altın kaplı parmaklıklarından halifenin vücudu dışardan görünmezdi; halife ancak bayramlarda kılıcı yarısına kadar

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.4.

¹⁰¹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.4.

kılıfından çıkmış olduğu halde müzeyyen taht üzerine oturup vezir, ulema ve ricalin tebriklerini kabul ederdi, tahtın bir tarafında da ok ve yay bulunurdu, halifenin üzerindeki hil'atın yenleri yere düşecek kadar uzun olup tebrike gelenler bunun ucunu öperlerdi¹⁰².

Şimdi İslâmî ve Türk İslâmî devletlerde bulunan dîvânları ele alacağız:

1) Dîvânü'l-Adl

Devletin en üst icra kurulu demek olan dîvân'a Abbâsîler Dîvânü's-Saltanat veya Dîvânü'l-Adl demektedirler. Vezirler, kadılıkudâtlar ve benzeri yüksek memurlar dîvânın üyesidir. Dîvânü'l-Adl'in görevleri şunlardır: Ordu mensuplarına ait maaşların tespiti ve tahsisi, Devlete ait vergi (rüsûm) ve hakların tahsili; haraç, cizye ve mâdenler gibi. Devlet memurlarının tayin (taklid) ve azli. Beytûlmale giren ve çıkan malların kontrolü¹⁰³.

Mısır hükümeti mülûk-u Eyyûbiyeye geçince bunlar mezâlimin rüyeti ve faslı bir konak inşa ederek buna “ Dârü'l-Adl” (adalet dairesi) nâmını verdiler. Nûreddin Zengi Eyyûbilerden daha evvel Şam'da öyle bir daire tesis etmiş idi. Eyyûbiler bizzat Dârü'l-Adl' de bulunarak halkın şikâyetlerini tedkîk ve fasl ederlerdi. Daha sonra gelen Kölemen ümerâsıda aynı yolda hareket ettiler¹⁰⁴.

Memlûk Hükümdarları kendilerinden önceki Eyyubi sultanları gibi haftada iki gün Dîvânü'l- Mezâlim veya Dârü'l-Adl'de oturarak halkın şikâyet ve davalarını dinlerler ve iki hasım arasında hüküm verirlerdi¹⁰⁵.

İlk Memlûk hükümdarı el-Melik el-Mu'izz Âybek et-Türkmânî, iptida Salihyye Medresesinde bu divani kurdu; sonra Melik Zahir Baybars Dârü'l-Adl'i bina edip burada divan akdetti; Melik Nasir Muhammed ibn-i Kalavun ise “eyvan” denilen ayrı bir daire yaptırıp haftada iki gün yani Pazartesi ve Perşembe günleri eyvan'da oturup davâlara bakardı¹⁰⁶.

¹⁰² Uzunçarşılı, a.g.e. , s.4-5.

¹⁰³ Cin, a. g. e. , s. 228–229.

¹⁰⁴ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c.1, İstanbul 1328, s.224

¹⁰⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s.396

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s.396.

2) Dîvânü'l-İnşâ

Bu dîvân devlet'in resmî yazışmalarının (dâhilî) ve devletlerarasındaki her türlü yazışmanın yayınladığı büro idi.

Dîvânda yapılan yazışmalarda makam ve mevkie göre çok farklı üsluplar kullanılarak yazılırdı. Bu yazışmaları yapan görevlilerin çok ince bir protokol bilgisine sahip olması gerekiyordu. Sultan adına inşâ dîvânından çıkan yazılar, yazıldıkları kâğıdın ebadına, yazının cinsine ve gönderilen kişinin durumuna göre çeşitli isimlerle anılıyordu¹⁰⁷.

Devletin resmî yazışmalarının yapıldığı bu büro Dîvân-ı Sır “gizli evraka bakan daire” ve dîvân-ı mürâselât “genel evraka bakan daire” olmak üzere iki daireye ayrılmıştı. Devletin resmî yazışmalarını yürütür. Reisine sahib-i tuğra ve inşâ yahut da münşî adı verilir¹⁰⁸.

Abbâsiler'den önce Halife'nin önemli ve gizli birçok işlerini, Kâtip (sır kâtibi) denilen kişiler görürlerdi. Sonradan bu görev de vezirlere de yükletildi. Vezirler de bu işleri görmek üzere bir Dîvân kurdular ve buna dîvân-ı inşâ denildi. Bu dîvânın başlıca görevi, Halife ile diğer hükümdarlar arasında yazışmayı yönetmek ve Halifeye gönderilen dilekçelerin gereğine bakmaktı¹⁰⁹.

Abbâsi Devletinin son zamanlarında kâtiplik vazifesi müstakil bir memuriyet yapılarak vüzerânın ğayrına tevdi edildi. Bağdat da Dîvânü'l-İnşâ kâtiplerine ‘İnşâ Kâtipleri’ ve büyüklerine ‘Dîvânü'l-İnşâ Reisi’ yahut ‘Dîvânü'l-İnşâ Sâhibi’ yahut ‘Kâtibi Sır’ nâmı verilirdi. Bu dîvân, vezirin maiyetinde bulunurdu. Ona ‘Dîvânü'l-Azîz ‘ dahi denilirdi¹¹⁰.

3) Dîvânü'l-Cünd

¹⁰⁷ Bahattin Keleş, “Memlûkler Döneminde İdarî Yapı” *Türkler*, c.5, s.313.

¹⁰⁸ Cin, a. g. e. , s.229.

¹⁰⁹ Üçok, a. g. e. , s.145.

¹¹⁰ Zeydan, a.g.e., s.229.

Dîvânü'l-Ceyş de denir. Askerlik işlerine bakan dîvâna denirdi. Bu dîvânda askerlikle ilişkileri olan kimselerin künye ve sicilleri, aldıkları aylıklar ve görevleri yazılırdı. İslâm devletinin ilk zamanlarında bütün erkek, ergin, özgür Müslümanlar asker sayılırlar ve aylık alırlardı. Sonraları cesur ve hizmet etmiş olanlar askerlik hizmetine ehil görüldüler ve cesaret ve görevde eksikliklerine göre aylık aldılar¹¹¹.

Bu dîvân, devletin en önemli dîvânlarından biridir. Naziru'l-Ceyş başkanlığındaki bu dîvân, hem iktâl, askerler hem de sultanın memlûklarıyla ilgili işlere bakardı¹¹².

Askerlerin maaş, ücret, atıye, at, tayın gibi akçalı işlerini, ölüm, emeklilik, ayrılma v.b. özlük işlerini de bu dîvân yürütürdü.

4) Dîvânü'l-Berîd

Posta ve haberleşme işlerine bakan bir dîvân kuruldu. Başında sahibü'l-berîd denen bir memur bulunurdu¹¹³.

Posta işlerine “Berîd” denirdi. Posta işlerinin Abbâsîler’den önce daha Emevîler zamanında iyice örgütlenmiş olduğu anlaşılıyor. Bu örgütle Halifeler yalnız illerle yazışmayı sağlamazlar, aynı zamanda oralardaki valilerin durumu hakkında da bilgi edinirlerdi. Bunun için posta işlerini düzenlemekle birlikte, bir türlü hafiyelik görevleri de vardı; Halifeler ancak çok güvendikleri kişileri bu işin başına geçirirlerdi. Berîd kurumunun her şeyden önce bu son görevi bakımından oldukça eski bir geçmişi vardır: Gerek Bizanslarda gerek Sâsânîler’de bu örgütün bulunduğu bilinmektedir. İlk kez İslâm devletlerinden Emevî Devleti’nde bu örgüt kurulmuş ve Ülkedeki memurları denetlemek görevi sonrada bu örgüte yüklenmiştir. Abbâsîler bu örgütü sağlamlaştırarak daha genişletmişlerdir. Hatta kimi zaman veziri denetlemek için bile, hep onun yanında bulunan casuslar atanmıştır. İşte bu tür işlerle uğraşan dîvâna “Dîvânü'l-Berîd” adı verilmiştir¹¹⁴.

¹¹¹ Üçok, a. g. e. , s. 146.

¹¹² Keleş, a. g. e. , s. 313.

¹¹³ Cin, a. g. e. , s.229.

¹¹⁴ Üçok, a. g. e. , s.145–146.

5) Dîvânü'l-Harâc

Bu dîvân her türlü gelirlerin toplanması, harcamaların çıkış kayıtlarının yapılması işlerini takip eden haklara ve borçlara ehil ibr kurumdur¹¹⁵.

Dîvânü'l-Beytülmal'da, malî işlerle meşgul olan ve vezire bağlı bir dîvândır. Devletin gelirlerinin toplanması, muhafaza edilmesi ve toplumun umumi menfaatlerine harcanması faaliyetleri yine bu dîvân aracılığıyla yürütülürdü. Bu dîvânın reisine Nâzîru'l-Beytülmal denilirdi. Beytülmal Nâzîrî seçilirken güvenilir, adil, ilim sahibi ve dürüst olmamsına dikkat edilirdi. Çünkü bu nâzîr devletin umum hazinesinin amiri sayıldığından önemli bir mevkie sahipti. Dîvân başkanı olan Beytülmal Nâzîrının mahiyetinde müfettiş ve murakıb ile Beytülmal sarrafı ve mal kâtibi vardı¹¹⁶.

7) Dîvânü'n-Nazar

Maliye bakanlığı demektir. Bu dîvân devletin bütün malî işleriyle uğraşan bir dîvândır. Devletin bütün gelir giderleri, cari harcamaları, evletin yıllık bütçesi hep bu dîvân tarafından hazırlanır ve malîyeye ait bütün işler yine bu dîvânda görülürdü. Dîvânü'n-Nazar'ın reisine Nâzîruddevle veya Nâzîru-Sohbetî'ş-Şerif veyahutta Nâzîru'n-Nüzzar denilirdi. Bu nâzîrın derecesi vezirden sonra gelmekteydi. Dîvânü'n-Nazar devletin bütün hesaplarını kontrol eder ve devlet memurlarının maaşlarını dağıtırdı. Devlet memurlarına elbise hububat v.b. şeyler verilirdi. Bu verilenlerin bir kısmı, aylık ve bir kısmı da yıllık olarak verilirdi. Bu dîvân başkanına pek çok görevli yardım ederdi¹¹⁷.

8) Dîvân-ı Vezir

Fatımîlerde “Dîvânı Meclis” denilen ve Dîvânların esası olan bu dairedir; fakat Memlûklerde ehemmiyeti küçültülmüştür. Ka'a, divanhane manasına olduğundan Vezir

¹¹⁵ Aykaç, a. g. e. , s. 158.

¹¹⁶ Keleş, a. g. e. , s.314–315.

¹¹⁷ Keleş, a.g.e. , s.314.

dîvânına, bunların çoğunun kalem erbabından olmalarından dolayı “Ka’atüssâhib” ismi verilmişti¹¹⁸.

Kalem erbabının en mühim vazifelerinden biri bu daire Reisinin işi idi. Buraya bazen Erbâbı Seyf denilen ümera sınıfından bir Vezir de tayin edilirdi; Vezir kalem erbabından ise ona Sâhib lakabı verilir, değilse verilmezdi¹¹⁹.

Evvelce vezâret dairesinde inşa (Muharrerât) mal (para) ve hükümdar Haslarına bakan üç şûbe vardı; Vezir hepsinden mesuldü. Daha sonraları Niyâbet mansıbı (Nâibi Kâfilik) ihdas edilince bu kısımlar vezirden ayrılmış, vezir yalnız malî işlerle iştigal ettirilmişti; bittabi bu suretle vezir dîvânının hikmeti vücudu da kalmamıştı. Yani vezire ait iş Kâtibi sır, Üstaddâr, Nâzırı has ve vezir arasında taksim edilmişti¹²⁰.

9) Dîvân-ı Hâs

Bu Dîvân Reisine “ Nâzırı Hâs ” denirdi; Fatımîler zamanından beri mevcut bir vazife ise de Memlûkler zamanında daha ziyade ehemmiyet verilmişti. Melik Nâsır Mehmed ibn-i Kalavun vezâratı ilga edince Kadı Kerimüddin el-Kebiri, Nâzırı Hâs yaptı ve Sultana ait emvali de onun emri altına verdi¹²¹.

Dîvânı Hâs’ın mühim uzuvlarından biri İstîfâi Hâs dairesi Reisi olan Müstevfî Hâs id; Dîvânı Hâs’a giren ve çıkan her şeye nezaret etmek, Dîvânın hesabâtına bakmak, Dîvânı Hâs’sın evrak ve senetlerini yazmak buraya aitti; bu Müstevfînin azil ve tayini hakkı Dîvânı Hâs Reisine verilmişti¹²².

En mühim Dîvânlardan biri olan Dîvân’ı Hâs’a İskenderiye gümrük hasılâtı, bahar, balık resimleri, tercümanlardan alınan resimler, Cidde’den Tûrisina’ya gelen baharat resmi, Dimyat iskelesi hasılâtı, şeker kamışı hasılâtı, iskelelerden alınan beşte bir resimler, Reşit

¹¹⁸ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.398.

¹¹⁹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.398.

¹²⁰ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.398–399.

¹²¹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.408.

¹²² Uzunçarşılı, a.g.e. , s.408.

iskelesi hasılâtı, Akabe kapısı hasılâtı ve daha sair bazı beldeler ve bazı eşya hasılâtı toplanır ve müteaddit yerlere sarf edilirdi¹²³.

10) Dîvân-ı Müfred

Kölelerden teşekkül eden maiyet askerine “Müfret” denilip bu tâbir, cem’i olan Müfaride ile beraber Büyük Selçuklularla, Anadolu Selçuklularında da görülmektedir. Melik Sultan Baybars’ın müfredleri bulunduğu gibi müverrihlerden Aynî ve Makrizî’de tarihlerinde müfredlerden bahsederler. Nüveyrî de Nihâyetü’l-İreb isimli tarihinde Baybars’ın, halka askeri aksamından olan Cündîlerle Müfredlere ihsanda bulunduğundan bahsetmektedir¹²⁴.

Divân-ı Müfred, Melik Sultan Berkuk tarafından ihdas edilmişti: Hükümdar Memlûklerinin maaşlarıyla hayvan yemlerini ve bazı Saray levazımâtını tedarik eden bu Dîvândı. Berkuk, Hükümdar olmadan evvel ümeradan iken kendisine ait ıktâi ayırarak tedarik etmeğe başladığı kölelerinin masraflarına karşılık tutmuştu; Sultan olup köle miktarı artınca Mısır’daki mühim yerlerin gelirlerini ihdas ettiği bu Dîvâna bağlamıştı¹²⁵.

Dîvân-ı Müfred de bir Nâzır ile Şâhid (Müfettiş) ve bir takım kâtipler vardı; kçle miktarı beş bini bulmuştu. Hâsılâtı Dîvân-ı Müfred’e ait olarak Fareskûr ve Menzile ve saire olmak üzere yüz altmış belde vardı. Bunlardan başka müteaddit himaye beldeleri ve isticar olunmuş beldeler de buraya bağlı idi¹²⁶.

11) Diğer Dîvânlar

Yukarıda saymış olduğumuz dîvânların yanında diğer bazı dîvânlarda mevcuttu. Memlûklerde de mevcut olan bu dîvânların bazıları şunlardır:

¹²³ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.408.

¹²⁴ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.409.

¹²⁵ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.409.

¹²⁶ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.409.

Dîvânı İstîfayı Sohbe: Nâzırı Devlet'in emri altında bulunup memleketin müteaddid mıntıkalarının malî işlerine bakan bu Dîvânın Reisine Müstevfî's-Sohbe denirdi. Nâzırı Devlet Dîvânından sonra maliyenin en yüksek Dîvânı burası idi¹²⁷.

İstîfâyı Devlet Dîvânı: Bu Dîvân maliyeye ait zabt ve tahrir ve devletin varidât ve masarifâtını mübeyyin hesaplarını tanzim etmek ve varidât menbalarıyla bunların ciheti sarflarına nezaret eylemekle mükellefti; bundan dolayı vazifesi mühimdi. Evvelce burada bir Müstevfî varken sonra ehemmiyetine binaen müteaddit Müstevfîler tayin olundu. Bu Müstevfîlerin intihab ve tayinleri vezirin arziyle olurdu¹²⁸.

Mürteciât Nezâreti: Ümeradan azil ve vefat edenlerle tekrar tayin olunanların işlerine bakıp muhasebelerini gören ve müsâdere edilen para ve emval ve eşyalarını muhafaza eden bir daire olup amirine Nâzırü'l-Mürteciât denirdi. Müsâdere edilen şeyler hakkında Mürteciât Müstevfîsi danilen memur, hüküm ve karar verirdi. Bu nezâretin eskiden adı Dîvân-ı Sultan idi. Lağvından sonra onun işi Mürteciât Müstevfîsine verilmiş ve bunun dairesi Dîvân-ı Mürteciât adını almıştı¹²⁹.

¹²⁷ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.400.

¹²⁸ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.400.

¹²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.401.

III. BÖLÜM: MEMLÛKLERE GELİNCEYE KADAR İSLÂM DEVLETLERİNDE ADALET TEŞKİLATI VE ADALETİN TEVZİİ

1) İslâm Devletlerinde Kazâ Yetkisi Ve Kadı'lar

Hız. Ali halkın şikâyetlerini dinlemek için hususî bir gün, muayyen bir saat tahsis etmemişti. Bir müşteki nezdine geldikçe, onu dinleme ve şikâyetini tetkik ederek mazlûmiyetten kurtarırdı. Daha sonra gelen hulefa ise şikâyetçilerin müddealarını dinleme ve tetkik için bir husûsî gün tayin eylediler. Bunu ilk yapan zat Emevî halifelerinden Abdulmelik bin Mervan idi. fakat Abdulmelik kendisine takdim olunan şikâyetlerin içinde halli müşkül ve hükme muhtaç bir şeye düşünce o işi kadısı bulunan “ İbn-i İdris Ezdi”ye tevdi ederdi. Şu halde ise bakan “İbni İdris” ve âmir “Abdûlmelik” idi. Halkın şikâyetlerini dinlemeğe nefsinin tahsis eden ilk zat meşhur “ Ömer bin Abdûlaziz” idi. Daha sonra halifeler tarafından şikâyet dinlemek hususu ta Abbâsilerin devrine kadar ihmal edildi. Abbâsi halifeleri devri gelince, halifeler ahalinin şikâyetlerini dinlemeye başladılar. Bunlardan hususî bir mecliste oturup şikâyetlerini dinlemekle iştiğal eden ilk zat Mehdî (158–163 H.) idi. Daha sonra (Hâdi), (Reşîd) (Me'mun) aynı yolda hareket ettiler. Abbâsi halifelerinden bu yolda hareket eden en son halife “ el-Mühtedi Billah Muhammed bin el-Vasık” (225–256 H.) idi. Hulefa, ahalinin şikâyetlerini bizzat dinlerler ve mazlûmiyetleri tahakkuk edince zulmü izale ederlerdi¹³⁰.

¹³⁰ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Sadeleştiren Mümin Çevik), c.1, İstanbul, 1966, s.331–332.

Abbâsilerin ilk yıllarından itibaren Mezâlîm dîvânı tesis olunmuş ve özellikle kazâî hususlarda ihtisasıyla tanınmış kâtiplerin (reis) idaresine verilmiştir. Başlangıçta bu dîvânın teşkil ettirdiği mahkemelere Halifeler başkanlık yaparken, bilâhare vezirler halifeye nîyâbeten bu görevi yürütmüşlerdir. Halife Mu'tazid-Billah (279–289/892–902) zamanında ise Cuma günleri veziri Ubeydullah b.Suleyman umumi, halifenin özel görevlendirdiği komutan Bedr de hususi mezalim mahkemelerinin oturum başkanlığını yapmışlardır. Kaynakların bildirdiğine göre Abbasiler devrinde Mehdi'den (158–169/775–785) başlamak üzere halifelerin çoğu mezalim davalarına bizzat nezaret etmişlerdir¹³¹.

Abbâsi halifelerinin on dördüncüsü Mühtedi (255–246 H.) den sonra Abbâsi halifelerinden mezâlîm rü'yeti için oturmadı. Mamafih Abbâsi halifeleri alekser bu hususatın rü'yetini kendi vezirlerine tevdi ederlerdi. Nitekim çok defa bu işleri (Me'mun) zamanında kadı-ül-kaza Şeyhülislâm bulunan “Yahya bin Eksem” e ve “ Mu'tasım” da kendi devrinde kadı-ül-kaza bulunan “Ahmed bin Ebi Davut” a tevdi ederlerdi. Daha sonra ümera devlet nüfuzunu hulefanın elinden alınca mezâlîmi rü'yet vazifesi de kendilerine tahavvül eyledi¹³².

Kaynakların bildirdiğine göre Abbâsiler devrinde Mehdi'den (158–169/775–785) başlamak üzere halifelerin çoğu mezâlîm davalarına bizzat nezâret etmişlerdir. Halife Mu'tezid-Billâh (279–289/892–902) zamanında ise Cuma günleri veziri Ubeydullah b. Süleyman umumî, halifenin özel görevlendirdiği komutan Bedr de hususî mezâlîm mahkemelerinin oturum başkanlığını yapmışlardır¹³³.

Abbâsi halifelerinden “Harûnürreşid” zamanında Bağdat şehri büyük bir genişlik kazanmıştı. O sırada meşhur kadı “Ebu Yusuf” fazl-ü irfan ile kesb-i temeyyüz eylemekle “Reşîd” kendisine son derece hürmet ve riayette bulunarak ona “Kadıü'l-Kuzat” - Şeyhülislâm - namını verdi. “Ebu Yusuf” bu nam ile ilk lakaplandırılan zat idi¹³⁴.

¹³¹ Aykaç, a. g. e. , s.63.

¹³² Zeydan, a. g. e. , s.333.

¹³³ Aykaç, a. g. e. , s.63.

¹³⁴ Zeydan, a. g. e. , s.326.

Ebu Yusuf, Harun er-Reşid’e; vali ve harâc âmillerinin kanunsuz işlerini engellemesi açısından bu mahkemelere zaman zaman bizzat nezâret etmesinin faydalı olacağını tavsiye etmiştir¹³⁵.

Doğrudan doğruya halife’ye arz edilmek suretiyle merkezî idareye akseden şikâyet ve ihtilaflar için bir Dîvânü’l-Mezâlim mevcuttu¹³⁶. Dîvânü’l-Mezâlim de duruşma devam ederken hâkimden başka inzibatı saylayacak polisler, ifadeleri zapta geçirecek kâtipler, hâkimler, hukukçular, görgü şahitleri hazır bulunurlardı¹³⁷.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun idare teşkilâtı Abbasi idari teşkilâtı örneğine göre kurulmuştu.

Yine bunun yanında, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, siyasi ve idari müesseselerini, Sâ mânî ve Gaznevî an’a nelerinden alıp inkişâf ve tekemmül ettirdikten sonra, kendisinin yerine geçen, büyük küçük birçok devletlere onları miras bırakmıştır: Bütün Selçuklu şûbeleri, Harezmşâhlar, Atabeyler, Hindistan ve Afganistan’daki bütün siyasî teşekküller, Eyyûbiler, Memlûkler, kısacası Selçuklu imparatorluğu’nun bütün istıaleleri, Selçuklu devlet müesseselerini iktibas ve taklit etmişlerdir¹³⁸. İslâm dünyasının Şark serhatlarında kurulan Sâ mânîoğulları devleti ile Hindistan’ın İslâmlaşmasında başlıca âmil olan Gazneliler İmparatorluğu birinci derecede bir ehemmiyet arz ederler; çünkü, devlet teşkilâtlarını ve idare cihazlarını Abbâsilerden iktibas ve taklid yolu ile vücuda getiren bu devletler, sonradan Büyük Selçuklu İmparatorluğu müesseselerinin kuruluşunda hukukî bakımdan âdetâ bir örnek olmuşlardır¹³⁹.

Nitekim Selçuklularda Dîvân-ı Âlî, İlhanlılarda Dîvân-ı Kebîr, Memlûklerde ise Dîvân-ı Sultan adlarını taşıyan dîvânlar mevcuttu¹⁴⁰.

“Dîvân-ı Saltanat” (Büyük Dîvân) denilen dîvânın başında “Sahib-i Dîvân-ı Saltanat veya Dîvân-ı A’lâ (veya Hâce-i Buzurg) unvanlı vezirin bulunduğu “dîvân-ı vezaret”e bağlı

¹³⁵ Aykaç, a. g. e. , s.63.

¹³⁶ W.Barthold, a. g. e. , s.121.

¹³⁷ Fahreddin Atar, *İslâm Adliye teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara, 1999, s.173.

¹³⁸ W.Barthold, a. g. e. , s.116.

¹³⁹ W.Barthold, a. g. e. , s.123.

⁹⁷ Yusuf Halacoğlu, *14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1995, s.8.

⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2003, s.368.

olan dört dîvân (bakanlık)'dan kurulu idi. 1- Dîvân-ı Tuğra (devletlerin bazılarında, Dîvân-İnşâ, Dîvân-ı Risalet: İç ve dış yazışmalar), 2- Dîvân-ı İstîfa (mâliye). Halktan tahsil edilen vergilerin toplandığı “harç” / masraf / hazinesi ile has araziden ve tâbi hükümetlerden alınan vergi, hediye v.b. ait “asıl” / ihtiyat / hazineyi idare eder ve devletin umûmî gelirlerini düzenler. 3- Dîvân-ı Arızü'l-Ceyş (Harbiye), 4-Dîvân İshrâf (Umûmî Teftiş). Burada, askeri ve adlî işler dışındaki bütün devlet memurları ve muamelâtının tamamen müstakil bir “işraf” kuruluşu ile kontrol altında tutulması dikkate değer¹⁴¹.

Selçuklularda Dîvanü'l Mezâlim'in çalışma yapısı Abbâsilerdekine çok yakındı. Zaman zaman bizzat sultanlar Dîvânü'l-Mezâlim'e başkanlık yapıyorlardı. Sultanların katılmadığı durumlarda bu divana bizzat Sultanın görevlendirdiği kişi başkanlık ediyordu. Selçuklular kendilerinden önceki İslâm devletlerinden siyasi ve idari müesseseleri alarak onları daha da geliştirmiş oldukları gibi Dîvanü'l Mezâlimi de aynı şekilde daha da geliştirmişler ve kendilerinden sonraki Türk-İslâm devletlerine intikal ettirmişlerdir.

Teşkilât ve teşrifat bakımından Eyyûbîler Devleti, Zengîler Devleti'nin, Memlûkler Devleti de Eyyûbîler Devleti'nin devamından ibarettir.

Teşkilâtları ve dayandıkları unsurlar aynı olan bu devletleri birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır¹⁴².

Mısır hükûmeti Mülûk-i Eyyûbî'ye geçince bunlar mezâlimin rüyet ve faslı için bir konak inşa ederek buna (Darü'l-Adl) Adalet dairesi-namını verdiler. Melik Adil Nureddin Zengi, Eyyûbîlerden daha evvel Şam'da öyle bir daire tesis etmişti. Eyyûbi sultanları (Darü'l-Adl)'de bulunarak halkın şikâyetlerini tetkik ve fasl ederlerdi. Daha sonra gelen Memlûk sultanları da aynı yolda hareket ettiler¹⁴³.

Eyyûbîler davaların rü'yetine ve halk arasında hak ve adaletin cereyanına pek büyük ehemmiyet verirler. Ve meclisi kazaya - Mahkeme-i Kübra'ya – hususî bir hürmet gösterirlerdi. Mezâlime baktıkları zaman taht-ı saltanat üzerinde oturmazlardı. Tahtın yanında ayakları yere degecek bir halde bir kürsü üzerinde oturlardı. Sultan bu kürsüye oturunca sağ

¹⁴² Ramazn Şeşen, “Eyyûbîler” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.6, İstanbul, 1992, s.396.

¹⁴³ Zeydan, a. g. e. , s.334.

tarafına dört mezhep kadi'l-kuzâtı ve önünde beytü'l-mal vekili-mütevellisi-vesaire memurlar ile muhafızlar ve havassı bendegan yerlerini alırlardı. Bu meyanda şikâyetleri sultana okuyacak zevat da dâhil bulunurdu. Şikâyetler okundukça sultan, kadılara yahut asker kumandanlarına müteallik olan husûsâtı kendilerinden sorduktan sonra muvafık gördüğüne verirdi¹⁴⁴.

Fakat bu konuda Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin özel bir şöhrete sahip olduğu görülmektedir. Onu bu üne kavuşturan husus bu mahkemeler için özel bir müessese olan Dârü'l-Adl'i ilk kuran kişi olmasıdır. Ondan önce bu müessesenin özel bir binası ve yetkisi yoktu. Nûreddîn önceleri Halep'te bir Dârü'l-Adl açmıştı. Fakat onu bu konuda üne kavuşturan, Kemâleddîn el-Şahrizârî'nin başkadılığı devrinde Dımaşk'ta kurduğu Dârü'l-Adl'dir. Bu Dârü'l-Adl'in kurulmasında başkadı Kemâleddin el-Şahrazûrî'nin de büyük payı olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁵.

Nûreddîn ve Salâhaddîn başkentte kaldıkları zaman Pazartesi ve Perşembe günleri Dârü'l-Adl'de halkın şikâyetlerini dinlemek için oturumlar düzenlerlerdi¹⁴⁶.

Bütün Atabeylerde olduğu gibi Musul Atabeyliğinde de Dîvân-ı Atabeki denilen büyük bir dîvân mevcuttu¹⁴⁷. Diğer atabeylerde olduğu gibi, Musul Atabeyliği'nde de devlet teşkilâtı, Selçuklu devlet teşkilâtının küçük bir örneğiydi. İdari teşkilât ise askeri bir yapı arz etmekteydi¹⁴⁸.

Dımaşk şehri içinde hususî bir binası (Dârü'l-Adl) olan adliye teşkilâtının başkadısına Kadi'l-Kudât denirdi. Buna bağlı diğer kadılar hukukî ve şerî işlere bakmakla görevli idiler. Değişik mezheplerin şerî işlerine bakan kadılar da mevcuttu. Bunlar mahkemeler dışında vakıfların, darphanelerin kontrollerini yaptıkları gibi, Cuma camilerinde cemaate imamlık eder, hutbeyi okurlardı. Ordu içinde vazife alan kadılar, orduya mensup kişiler ile alâkalı şerî davalara baktıkları gibi, sefer sonunda elde edilen ganimetin paylaşılmasına da nezaret

¹⁴⁴ Zeydan, a. g. e. , s.334.

¹⁴⁵ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul, 1983, s.134.

¹⁴⁶ Şeşen, a. g. e. , s.135.

¹⁴⁷ Coşkun Alptekin'' Musul Atabeyliği'', *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.7, İstanbul, 1992, s.573.

¹⁴⁸ Kızıltoprak, a. g. e. , s.324.

ederlerdi. 506 (1113) yılında ölen Abdullah Muhammed b. El-Balasagunî et-Türkî, Tugtekin devrinin meşhur kadılarındandır¹⁴⁹.

Bütün Atabeylerdeki Dîvân'ül-Mezâlim'in Eyyûbiler'deki ile aynı olduğunu müşahede etmekteyiz. Zaten bu dîvân atabeyler ve Eyyûbiler'den de Memlûkler'e aynı şekilde geçmiştir.

2)Adalet Tevzi Eden Kurumlar

a) Divânü'l-Mezâlim

Mezâlim Dîvânı bugünkü Danıştay ve Yargıtaya benzer.

Mezâlim mahkemesine ait“Divânü'l-Mezâlim” adını taşıyan özel bir dîvân kurulmuştu. Bu dîvânın başkanına “sâhibu'l-mezâlim” ünvanı verilirdi ki, onun otorite yetkisi, normal kadının otorite ve yetkisinden çok daha geniştir.¹⁵⁰ Mezâlim mahkemeleri için “Dîvânü'l-mezâlim” diye bilinen özel bir dîvân vardı bu dîvân, bugünkü istinaf mahkemelerine benzeyen en yüksek yargı organıdır. Bu dîvânın başkanına “Sâhibu'l-mezâlim” adı verilir. Onun yetkisi kadı'nın yetkisinden çok geniştir¹⁵¹.

Mezâlim mahkemesi duruşmaları, zaman zaman halifenin veya valinin ya da bu ikiliden birine vekâlet eden bir hâkimin başkanlığında yürütülürdü. Sahibu'l-mezâlim, başka görevi de olan bir devlet memuru olduğu takdirde diğer işlerin de vakit ayırabilmesi için, bu duruşmalar için belirli günler tayin ederdi. Şikâyeti olanlar o günler içinde ona müracaat ederlerdi. Başka bir görevi olmayıp yalnız bu vazifeyi yürüttüğü takdirde ise, haftanın her günü bu davalara bakardı¹⁵².

¹⁴⁹ Coşkun Alptekin, “Dımaşk Atabeyliği” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.7, İstanbul, 1992, s.519.

¹⁵⁰ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e. , s.43.

¹⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, a. g. e. , s.251.

¹⁵² Hasan İbrahim Hasan, a.g.e. , s.43.

Halife, vezir, vâli gibi yüksek idârecilerin hâkimliğini yaptığı bu mahkemeler, nüfuzlu kişilerin yaptıkları haksızlıklar ve işledikleri suçlara, idareciler aleyhine açılan dâvalara ve kadıların aciz gösterdikleri anlaşmazlıklara bakmışlardır. Mezalim mahkemeleri hâkimlerinin, diğer hâkimlere nisbetle fevkalâde sayılabilecek selâhiyetleri vardır¹⁵³.

Hâkimlerin (kadıların) yürüttükleri adlî kazanın dışında bir devletin hükümet edenleri (Halife, Vezir, Emir, Vali v.s) tarafından yürütülen mezâlim kazası vardır. Müellifler bu konuyu en-nazar fi mezâlim el-adliye, velâyet'ül-mezâlim, en nazar fi'l-mezâlim, velâyet'ün nazar fi'l-mezâlim ve mezâlim başlıkları altında îzah etmişlerdir¹⁵⁴.

Mâverdî, Ferrâ ve Nüveyrî gibi klasik müellifler, mezâlim kurumunun kökenini İslâm öncesinde Mekke'de haksızlığa uğrayanlara yardımcı olmak için oluşturulan, Hz. Muhammed'in de faaliyetlerine katıldığı, İslâm'ı tebliğe başladıktan sonra da uygulamalarını tasvip ettiği Hilfû'l-fudûl teşkilatına kadar götürürler. Fars hükümdarlarının mezâlim uygulamasına da işaret eden müellifler, Resûl-i Ekrem'in ihtilâfını çözüme kavuşturmasını bu uygulamaya örnek gösterirler. Aynı örneğe atıfta bulunan geç dönem müelliflerinden Kettânî, Rasûlullah'ın kadı ve âmillerin verdiği hükümleri gözden geçirdiğini söyleyerek mezâlim kurumunun görevini bizzat Hz. Peygamber'in yürüttüğünü belirtir. Ancak Buhârî'nin "Kitâbü'l-Mezâlim" de yer verdiği, aralarında su hakkı ihtilâfına dair kararında bulunduğu Resûl'i Ekrem'in kazâî kararlarının hemen hepsi, sonraki devirlerde diğer yargı kurumlarından ayrılıp bağımsız hale gelen mezâlimin değil normal adlî mahkemelerin, bazıları da hisbe kurumunun yetki alanına girmektedir. Öte yandan İbnü't-Tallâ el-Kurtubî, Hz. Peygamber'in verdiği kazâî hükümleri derlediği, Akzıyetü Resûlillâh adlı eserinde bu su davasına ve diğer davalara yer verdiği halde mezâlim konusundan söz etmemektedir. Resûl'i Ekrem'in hukuk ve genel ahlak ilkeleriyle bağdaşmayan fiillere karşı adaletin sağlanması yönünden titizlik gösterdiği bilinmekle beraber mezâlimin onun döneminde genel yargının dışında bir kurum niteliği kazandığını söylemek mümkün değildir¹⁵⁵.

Mâverdî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Nüveyrî, İslâmiyet'in ilk yıllarında din hükümlerine samimiyetle uyulmasından dolayı Müslümanlar arasında haksızlık olaylarının pek meydana gelmediğini, bazen doğabilecek haksızlıkları önleme ve giderme hususunda öğüt ve

¹⁵³ Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku Giriş ve Amme Hukuku*, s.315.

¹⁵⁴ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1999, s.167.

¹⁵⁵ Yeniçeri, a. g. e. , s.516.

kınamanın yeterli olduğunu, diğer ihtilafları çözme konusunda adlî yargının kâfi geldiğini, bu sebeple Hz. Ali'ye gelinceye kadar ilk halifeler döneminde mezâlime ihtiyaç duyulmadığını belirtir. Kettânî ise Hz. Peygamber'den sonra mezâlim fonksiyonunu dört halifenin devam ettirdiğini söyler. Bu tespitten Mâverdî ve diğerlerinin mezâlimi bir kurum olarak düşündükleri, Kettânî'nin ise mezâlim çerçevesinde değerlendirilebilecek uygulamaları göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁶.

Mâverdî, Hz. Ali'nin mezâlim davasına konu olan bazı olayları çözüme kavuşturduğunu, İbn Haldun ve Makrîzî, dört halife içinde mezâlim olaylarını ilk inceleyen Hz. Ali olduğunu belirtirler. Bu ifadelerden hareketle Hasan İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan ve Subhî es-Sâlih gibi çağdaş müellifler mezâlimin Hz. Ali döneminde kurulmuş olduğu görüşünü benimsemişlerdir¹⁵⁷.

Mezalimden bahseden müellifler bu teşkilatın kuruluş tarihini cahiliye zamanına kadar çıkararak İslâm öncesi hilf'ul-fudul'u bu teşkilatın başlangıcı olarak gösterirler. Resûlullah (s.a.v.) zamanında da devam ettiği kabul edilen bu teşkilâtın, Emevîler zamanında tam teşekkül etmiş bir halde icra-i faaliyet ettiğini görüyoruz. İdarî, dinî ve malî görevleri de bünyesinde toplayan mezâlim'in kazaî görev sahası, hâkimlerin yürüttükleri kazî görev sahasından daha geniştir. Mezâlim mahkemelerinde idarî, hukukî, cezaî davaların bütününe bakılabilir¹⁵⁸.

Zulümden yakınanların işlerine bakan bu dîvân bir tür Yargıtay ve Danıştay yerindedir; yani kadılardan ve diğer memurlardan yakınanlar bu dîvâna başvururlardı¹⁵⁹.

Hülefâ, ahâlinin şikâyetlerini bizzât dinlerler ve mazlûmîyetlerî tahkik edince zulmü izâle ederlerdi. Müştekiîler içinde valiler ve mutasarrıflardan, mal tahsildarlarından ve devâir hükûmet kâtiplerinden aylıklarını tediye vuku bulan taksirattan yahut bizzat hulefânın çocuklarından ve ümerâ vesâireden bir mal veya köy gasp eylediklerinden yahut kadılardan hak ve adâlete muhalif hükümler verdiklerinden yahut büyük, küçük herkim olursa olsun diğer eşhasdan tadî ve zulüm irtikâp ettiklerinden dolayı iştikâ edenler bulunurdu. Şu hale

¹⁵⁶ Yeniçeri, a. g. e. , s.516.

¹⁵⁷ Yeniçeri, a. g. e. , s.516.

¹⁵⁸ Atar, a. g. e. , s.169.

¹⁵⁹ Coşkun, a. g. e. , s.145.

göre bir mercii şikayet (İstînâf Muhâkeme) neden pek çok ziyade haiz salahiyet idi. Bununla beraber hükmî ve tenfizî dahi daha tesirli ve süratli idi¹⁶⁰.

Mezâlim mahkemesi, günümüzdeki yüksek istinaf mahkemesinin yerini tutuyordu. Kadıların, toplumun ileri gelenlerinden birinin yargılanması hakkında verdikleri kararı uygulamaktan aciz kalmaları halinde veya davalıların kadıların adaletle hükmetmediğine inanmaları durumunda, söz konusu davalar Mezâlim mahkemesine götürülürdü. Mezâlim mahkemesinin kuruluşunun asıl amacı, makam ve nüfuz sahiplerinin zulüm ve adaletsizliklerini durdurmaktır. Bu nedenle Mezâlim mahkemesi kadılığı, son derece muttaki, üstün karakterli kişilere tevdi edilirdi. Bu şahıs “kadı’l-mezâlim” unvanıyla biliniyordu¹⁶¹.

Mezâlim kurumunu günümüzdeki hukuk müesseseleriyle karşılaştıran bazı modern müellifler onu devletin yüksek bir danışma organı olan danıştayın, bir kısmı da görev benzerliğini dikkate alarak yargıtayın karşılığı olarak değerlendirmişlerdir. Devletin malî denetim organı olan Sayıştayın ifa ettiği görevin mezâlim kurumunun görevleri arasında bulunduğu da dikkat çekilmiştir¹⁶².

İbn Haldun mezâlim mahkemelerinin görevi hakkında şöyle der: “Bu görev, devlet otoritesi ve yargının adâletiyle mezc edilmiş bir vazifedir. Bu görevin, iki hasımdan zalim olanını cezalandıracak ve mütecavizin tecavüzüne engel olacak yüksek bir otoriteye ve büyük bir korkutucu güce ihtiyacı vardır. Dîvânü’l-Mezâlim, âdeta, kadıların ve öteki devlet görevlilerinin icra etmekten âcîz kaldıkları görevleri icra ederler. Sahibu’l-mezâlimin yargılamadaki tutumu, delillerin, hasımların hallerinin hâkimin yolunu aydınlatacak kadar incelenmesine, hasımların durumlarıyla ilgili emâre ve karinelere, gerçeğin ortaya çıkmasına kadar kararın te’hir edilmesine, hasımların barışa teşvik ve şahitleri yemine zorlama gibi hususlara dayanır. Şüphesiz ki bu yetkiler kadının yetkilerinden daha geniştir¹⁶³.

Mezâlim mahkemeleri halifenin veya valinin ya da onların vekillerinin başkanlığında kurulurdu. Sahibu’l-mezâlim; devlet görevlilerinden bir kimse ise, diğer işlerine de vakit ayırmak için, haksızlığa uğrayanların kendisine müracaat edeceği bir gün tayin ederdi. Görevi

¹⁶⁰ Zeydan, a.g.e. , s. 222–223.

¹⁶¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, c.416, İstanbul, 1991, s.43.

¹⁶² Yeniçeri, a. g. e. , s.517.

¹⁶³ İbn Haldun, *Mukaddime*, s.193.

yalnızca mezâlim mahkemesindeki davalara bakmak olduğu zaman ise, hafta boyunca bu davalara bakardı. Mezâlim mahkemeleri camide kurulurdu¹⁶⁴.

Mezâlim mahkemesinin başka görevlerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Fert veya toplulukların, adalet ve hakkaniyet ölçüsünden ayrılan valiler hakkında açtıkları davalara bakmak,

b) Vergi toplamak hususunda şiddete başvuran vergi memurları hakkında açılacak davalara bakmak,

c) Müslümanların mallarını kaydederken, arttırmak veya eksik göstermekle, haksızlık yapan dîvân kâtipleri hakkında açılacak davalara bakmak,

d) Muvazzaf askerlerin, maaşlarının kesilmesi veya ödeme zamanının geciktirilmesi durumunda açtıkları davalara bakmak,

e) Kadı ve muhtesib'in görevleriyle ilgili olarak verdikleri kararları uygulamaktan aciz kaldıkları davalara bakmak,

f) Hac, bayramlar, Cuma namazları ve cihad gibi ibadetlerin yerine getirilmesini kontrol etmek¹⁶⁵.

Buradan, bu vazifenin ne derece mühim olduğunu ve bu görevi yürüten şahsın kuvvet ve otoritesinin ne kadar yüksek olduğunu anlıyoruz. Aynı şekilde, adliye teşkilâtının ne derece mükemmel bir seviyeye ulaştığını görüyoruz¹⁶⁶.

b) Dârü'l-Adl

Mezâlim mahkemelerinde duruşmalar aleni yapılır. Duruşmalar için tahsis edilmiş özel bir salon veya özel bir yer yoktur. Sonraki tarihlerde mezâlim davalarının bakılması için saraylarda “Dâr'ul-Adl” yaptırılmıştır.

Fatımî Devleti yıkılıp Eyyûbîler, Mısra hâkim olunca (M.S. 1174) Mezâlim Davalarına bakmak için özel bir binâ inşa ettiler ve buna Dârü'l-Adl adı verildi. Eyyûbîlerden

¹⁶⁴ Hasan İbrahim Hasan, a. g. e. , s.251.

¹⁶⁵ Hasan İbrahim Hasan, a. g. e. , s.44.

¹⁶⁶ Hasan İbrahim Hasan, a. g. e. , s.44.

önce Nureddin Mahmud Zengi de Dımaşk'ta böyle bir daire kurmuştu. Eyyûbî Sultanları Nureddin Mahmud'un izinden giderek bizzat Dârü'l-Adl'de oturur halkın halkın şikâyetlerini dinler ve sonuçlandırırđı. Devlet idaresinde Eyyûbîlerin usûl ve teşrifâtını devam ettiren Memlûkler de aynı şekilde hareket ettiler. Dıvânü'l-Mezâlîme başkanlık ederek ve adaleti tevzi etmek Memlûk Sultanlarının en başta gelen vazifelerindendi. Sultanlar Mezâlîme baktıkları toplantılarda saltanat tahtında oturmazlardı. Taht'ın yanı başında ayakları yere değecek bir halde bir iskemleye üzerine oturlardı. Sultan bu iskemleye oturduktan sonra dört mezhebin başkadıları öne Beytü'l-Mâl mütevellisi ve diğer memurlar ile muhafızlar ve hasekiler yerlerini alırlardı. Şikâyetler okundukça Sultan, kadılara veya kumandanlarına ait meseleleri kendilerinden sorduktan sonra uygun gördüğü hükmü verirdi. Sultanların fevkalade hallerde Mezâlîm Dıvânını toplamaması halkın endişe ve serzenişine neden olurdu.

c) Muhtesib Dıvânı

Muhtesib, Hisbe Teşkişâtı'nın başkanıydı. Bu teşkilât bu günkü belediye zâbitasının, ahlâk zabıtasının işleriyle belediye hizmetlerinin bir bölümünü yerine getirirdi¹⁶⁷.

2) Mahkeme Görevlileri

a) Kadılar

Vilâyetlere gelince burada kadı tayini valilere bırakılmış yetkilerden idi. Kadıları valiler tayin ederlerdi. Yetki şu sebepten geçmiş idi: İslâm Devleti Abbasîlere geçinceye kadar Mısır kadıları, Mısır valileri tarafından tayin olunurdu.

Başlangıçta her vilâyete bir kadı tâyin olunurdu. Daha sonra İslâm mülkleri gelişip genişleyince her yere bir kadı tâyin edilmeye ve hatta büyük şehirlerde müteaddit kadılar bulundurulmaya başlanmıştır. Bunlar, hep Halîfe tarafından nasb edilirdi. Abbâsi halîfelerinden Harûn er-Reşîd zamanında Bağdad şehri çok büyümüşü. O sırada meşhur kadı

¹⁶⁷ Şeşen, a.g.e. , s.120.

Ebû Yûsuf fazl ve irfan ile öne çıkmıştı. Reşîd kendisine son derecede hürmet ederek ona Kâdî el-Kudât (Şeyhulislâm) ünvanını verdi. Ebû Yûsuf bu ünvan ile ilk anılan kişi oldu. Ondan sonra gelen Kâdî el- Kudât lar Bağdat kadılarını, daha sonra bütün kadıları tâyin etmeye başladılar. Endülüs'te ve Mısır'da Abbâsilere çağdaş olan yâhut daha sonra gelen Halifeler, Abbâsilerin uygulamaları ile yetinerek kendileri kâdî el-Kudâtı, Kâdî el-Kudâtlarda sâir kadıları tâyin ederlerdi¹⁶⁸.

Görüldüğü üzere kadı'lık çok geniş salâhiyetlere sahip bir görevdi. Ancak kadı'lık her devirde aynı ehemmiyette olmamıştı. İlk zamanlarda kadılar camilerde oturarak davalara bakarlardı. Davacılar kadıların katına gelerek şikâyetlerini anlatır, çözdürürlerdi¹⁶⁹.

İslâmiyetin başlarında kadı'nın görevi hasımlar arasında vuku bulan davaları hall ve fasl eylemekti. Zamanla Halifelerin verdiği işlerle meşgul olmaları sebebiyle başka işler ve kurumlarla da meşgul olmaya başladılar¹⁷⁰.

Abbasîler hılâfet makamına geçince Mısır'daki nüfuzlarını takviye etmek isteyerek kadı tayinini kendi yetkilerine aldılar. Abbâsi Halifeleri Mısır'a tayin olunan ilk kadı Abdullah b. Lüheyâ el-Hadrami olup hicri 155 senesinde Ebû Cafer Mansûr tarafından tayin edildi. Bu tarihten itibaren Mısır kadılarını hep Halifeler tayin ettiler¹⁷¹.

b) Nâibler

Nâibi Saltanalıklarda yani Eyaletlerde de Kadılıkudatlar vardı; bunlar o Nâibi saltanalıklardaki kendi mezheplerine mensub bütün Nâibleri tayin ederlerdi. Bu, Eyalet Kadılıkudâtı, Nâibi saltanalık Dârü'l-Adl'inde halka ait dinî ve hukukî işlere bakıp hüküm verirlerdi. Şam, kadılıkudâtı, bizzat Sultan tayin ederdi¹⁷².

¹⁶⁸ Zeydan, a.g.e., s.218-219.

¹⁶⁹ Zeydan, a.g.e., s.219-20-21.

¹⁷⁰ Zeydan, a.g.e., s.219.

¹⁷¹ Zeydan, a.g.e. s.218.

¹⁷² Uzunçarşılı, a. g. e. , s.412.

En yüksek dinî makam olup vazifeleri şer'î ve hukukî işlere bakıp infaz etmek, dava dinlemek, davacıların aralarını bulup sulh ile davayı hal ve fasletmekti. Herhangi bir mezhebin Kadılkadât'ı kendisinin bilfiil göremeyeceği işler için tarafından nâib tayin ederek o vasıta ile de iş görürdü. Mısırdaki dört mezhep erbabından insan bulunmasına rağmen Eyyûbîler zamanından beri bütün hukukî ve şer'î işler Şâfi'î mezhebinden olan ve Kadî Dârüladl denilen bir kadı tarafından rü'yet olunup hüküm verilirdi; fakat Memlûk Hükümdarı el-Melik ez-Zâhir Bay Baybars zamanında ve 1264 senesinde dört mezhep için dört kadı tayin edilirdi; bu kadılarında yetişemedikleri işlerde Nâib yani vekil tayin eylemelerine müsaade olundu¹⁷³.

İslâm devletlerinde kazâ teşkilâtı devletin en önemli organlarından olup ilmiye sınıfının elindeydi. Her türlü siyasî etkiden müstakil çalışan bu teşkilatın başında Başkadı bulunmaktaydı. Başkadı sultan tarafından bir menşurla tayin edilir. O da kendi adına adaleti yürütecek olan diğer kadıları (nâiblerini) tayin ederdi¹⁷⁴.

c) Tercümanlar

Kadı'nın kaza bölgesinde çeşitli dilleri konuşan kimseler olabilir ve hâkim de onların bütününün dilini bilemez. İşte hâkim davacı veya şahit olarak mahkemede huzuruna gelen kimselerin dillerini anlamadığı zaman, onların ifade ve meramlarını bir tercüman aracılığı ile öğrenir¹⁷⁵.

d) Kâtibler

Tesbit Kâtibi (Kâtibu Tesbit), İstinsah Kâtibi (Katibu Nûsah), İnşa Kâtibi (Kâtibu İnşa), Tahrirat Kâtibi (Kâtibu Tahrir) gibi görevlilerde dîvân'da bulunurlardı.

Tesbit kâtibi, dîvâna müracaat eden davalı ve davacıyla ilgili leh ve aleyhte olan hususları tespit edip sahibi dîvâna takdim eder¹⁷⁶.

¹⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, İstanbul, 1941, s.411.

¹⁷⁴ Şeşen, a.g.e. ,s.127.

¹⁷⁵ Atar, a.g.e. , s.149.

¹⁷⁶ Aykaç, a.g.e. , s.64.

İstinsah kâtibi, mevcut yazılardan, sâhibu dîvânın emriyle gerekli olanların yeterli sayıda nüshalarını çıkartmakla görevlidir¹⁷⁷.

İnşa kâtibi, çeşitli müesseselere ve şahıslara gönderilecek yazıları kaleme alan ve yazışma kurallarını çok iyi bilen kâtiplerdir. Bunlar, yerine göre, sâhibu'd-divanın halifeye ahzettikleri şikâyet dilekçelerinin özetlerini direkt olarak sunma yetkisini haizdirler¹⁷⁸.

Tahrirat kâtibi, bu günkü anlamda mahkemenin seyri esnasında kayda geçilmesi gereken hususları yazan kâtiplerdir. Bu kâtiplerden başka mezalim divanında; kuvvete başvuran cüretkârları önlemeleri ve ilgili kişilerin divandaki duruşmada hazır bulundurulmaları için yardımcı polis ve bekçilerin ihtilaflı hususlarda hakkın tam olarak belirlenmesi ve meselenin çözümüne yardımcı olmaları için hukukçular, hakemler ve bilirkişilerin; karışık meselelerde bildiklerini, gördüklerini söylemeleri, mahkemenin cereyan tarzını takip etmeleri ve verilen kararı imzalamaları için şahitlerin bulunması gerekmektedir¹⁷⁹.

e) Şâhitler

İşlerin şer'i şerîfe ve amel'i şer'i'ye göre uygun olup olmadığınınından mesul görevlilerdir. Bunlar bizzat Dîvânü'l-Mezâlim'de bulunurlardı.

f) Mübâşirler

Dîvânda veya duruşma salonlarında asayişin temin eden ve sırası gelenleri dîvândaki görevlilerin veya mahkemede kadıların huzuruna çıkaran kişilere mübâşir denmektedir.

¹⁷⁷ Aykaç, a.g.e. , s.64.

¹⁷⁸ Aykaç, a.g.e. , s.64.

¹⁷⁹ Aykaç, a.g.e. ,s.64–65.

İslâm adliye teşkilatında mübaşir isminde bir memura rastlanmaz, ancak bugünkü Türk adliye teşkilatında vazife yapan müşavirlerin İslâm adliye teşkilatında yer yer ve zamandan zamana değişmek üzere farklı isimler altında vazifelerini yapan memurlara rastlamak mümkündür¹⁸⁰.

Kâsânî hâkimlerin muhakeme esnasında huzur ve güveni temin etmek için yardımcılar edinmeleri gerektiğini söylemektedir. Nüveyri, hâkimlerin davacı ve davalıları duruşma salonunda yerlerine oturtmak ve sırası gelenleri çağırmak üzere yardımcılar edinmeleri gerektiğini savunur. Mezkûr müelliflerin üzerinde durmuş oldukları bu vazifeleri bugün mübâşirler yapmaktadır¹⁸¹.

İbn Maze, Şureyh'in şurtî ismiyle elinde kırbaç bulunan bir memuru inzibatı sağladığını söylemektedir. Şurtînin Sahibu'l-meclis, el-arif, el-cilvaz olarak isimlendirdiğine dikkati çeker. Ayrıca yukarda mevzu bahis ettiğimiz memurların duruşma salonunda asayiş sağladığını ve davacıları hâkime tektim ettiğini belirtir. Trablusi, sahibu'l-meclis'in tarafları yerine oturttuğunu ve şahitleri sıraya koyduğunu ve görevine karşılık maaş aldığını zikretmektedir. Tarsusi, hâkimlerin asayiş sağlamakla görevli elinde kırbaç bulunan sahibu'l-meclisi ve cilvazî bulundurmaları gerektiği üzerinde durur. El-Mutadîd billâh zamanında görev yapan sahib'ul-meclis asayiş bozan davacıları intizama sokarken vazifesi sırasında birini kazaen öldürdü. Görüldüğü gibi cilvaz ve sahib'ul-meclis bugünkü mübaşirler gibi duruşma salonunda asayiş sağlıyor ve sırası gelenleri hâkim huzuruna çağırıyordu. Şurti bir polis gibi vazife yapıyordu¹⁸².

g) Muhafızlar

Mezâlim mahkemelerinde bulunan görevliler ise şunlardır: “Muhafızlar ve yardımcıları, hâkimler, fakihler, kâtipler ve şâhitler” dir¹⁸³.

¹⁸⁰ Fahreddin Atar, İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara, 1999, s.145.

¹⁸² Atar, a. g. e. , s.145–146.

¹⁸³ Hasan İbrahim Hasan, a. g. e. , s.44.

Dîvânü'l-Mezâlim'de Sultanın ve diğer görevlilerin can güvenliğini temin etmek üzere silahlarıyla birlikte görevli askerler bulunurdu.

h) Diğer Görevliler (Ferrâş v.s.)

Kararlar Büyük Dîvânda verilirdi devlet işlerine ait bütün kararlar, bu dîvânda müzâkere edildikten sonra karara bağlanırdı. Dîvânın diğer üyeleri, müstevfi deneni maliye bakanı, arız'ul-ceyş deneni ordu komutanı, diğer dîvânların reisleri, haccagân-ı dîvân denilen daire amirleri, dîvân müfettişi ve hüccet-nüvîs adı verilen memurlardır. Bir nevi Büyük Dîvân bir bakanlar kurulu hüviyetindeydi¹⁸⁴.

Dîvânda hâkim, polisler, kâtipler, hâkimler hukukçular, fukaha, görgü şahitleri(noterler) hazır bulunurlardı¹⁸⁵.

Bunlardan başka dîvân da şu görevlilerde bulunmaktaydı:

Sahibü'l- bab: Başmabeyinci, hacip.

Hamilu mezalleti'l Halife: Halifenin gölgeğini taşıyan memur.

Sahibu'r-risale: Halife tarafından, vezir ve diğer devlet ricaline yazılan yazıları götüren memur.

Sahibu beyti'l mal: Bugünkü maliye bakanlarının görevini yürüten memur.

Muhtesip: Çarşı pazarı teftiş ederek, ölçü ve tartı aletlerini kontrol eder; ticarî ahlâk, fazilet ve genel ahlâkın korunması için gerekli tedbirleri alırdı. Ayrıca ödenmeyen borçların ödenmesini sağlardı. Muhtesip, Müslümanların ileri gelenleri arasından seçilirdi. Zira görevi, tamamen dinî bir mahiyet taşıyordu¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Halil Cin, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, "Kamu Hukuku", c.1, İstanbul, 1990, s.231–232.

¹⁸⁵ Atar, a. g. e. , s.173.

¹⁸⁶ İbrahim Hasan, a.g.e. ,c.4/5,s.414.

Nâzırı Hisbe: Mısırdaki şehir işlerine bakan ve Hisbe Nâzırı denilen iki Belediye Reisi de Dârü'l-Adl de âzâ idiler; bunlardan biri Kahire Muhtesibi olup İskenderiyeden maada Vechi bahrî'deki bütün şehir işlerinden bu mesuldü; İskenderiye'nin ayrı bir Muhtesibi olduğundan Kahire Muhtesibi oraya karışmazdı¹⁸⁷.

İkinci Muhtesip, Fustat Muhtesibi olup Vechi kibelî belediye işleri bundan sorulurdu. Kahire Muhtesibi âlim ise Dîvânda Beytûlmâl Vekiline takaddüm eder, değilse onun alt tarafına otururdu¹⁸⁸.

Merkezde vezirin, bazen hükümdarın reisi bulunduğu büyük dîvân(dîvân-ı sultân) teknik ve askeri işler haricinde, umûmî devlet işlerini idâre eden dâire idi. Bu dîvânın âzası, esas itibariyle, maliye nazırı (dîvân-ı istifâ), askerî işler nâzırı (âmir al-ceyş), yazı işleri nâzırı (sâhib-i tuğra) olup, muhtelif devletlerde tâli derecede diğer bazı âza da bulunurdu¹⁸⁹.

Büyük dîvân âzasının her biri de, ayrıca kendi mesaî sâhasını alâkalandıran işlerin idâresi için, reisi bulunduğu bu dîvâna sâhip idi. Böylece büyük dîvâna tâbî ve devlet idâresinde rolü olan muhtelif devlet dâireleri, yâni dîvânlar vardı. Bu dîvânlardan başka Memlûkler devletinde mühim sayılabilecek bir dâire de Dîvânü'l-Mezâlim veya Dârü'l-Adl adı ile anılan ve hükümdarın haftada iki gün, halkın dâva ve şikâyetlerini dinlediği dîvân idi. Bu devletlere tâbî mühim eyâletlerde de büyük dîvâna bağlı aynı esaslar dâhilinde eyâlet dîvânları bulunurdu¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Uzunçarşılı, a.g.e. , s. 413.

¹⁸⁸ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.413.

¹⁸⁹ Mecdud Mansuroğlu, “Dîvân”, *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.3, İstanbul, 1945, s.595.

¹⁹⁰ Mansuroğlu, a. g. e. , s.595.

IV.) BÖLÜM

BAHRÎ MEMLÛKLERDE DÎVÂNÜ'L-MEZÂLİM (1250–1382)

1) Divânü'l-Mezâlim'in Toplantı Günleri

El-Şeyzerî, el-Nüveyrî, el-Kalkaşandi ve el-Makrizi'nin anlattıklarına göre, Dâr'ül-Adl'de Sultan tarafından tertip edilen bu oturumlar, Ramazan ayının dışında her Pazartesi ve Perşembe günleri yapıldı. Sultan'ın oturumu açması için yanında sır kâtibinin, diğer gerekli kâtiplerin, muhafızların, kadıların, fakîhlerin, şuhûd ve udûlun (şehrin bilirkişilerinin ve jürinin), bazı büyük emîrlerin hazır bulunmaları gerekirdi. Bunlar tamam olunca oturum açılırdı¹⁹¹.

İlk Memlûk Hükümdarı Melik Muiz Aybek, İptida Salihîyye medresesinde bu dîvânı kurdu; sonra Melik zâhir Baybars, Dârü'l-Adl'i binâ edip burada dîvân akdetti. Melik Nâsır Mehmed ibn-i Kalavun ise Eyvan denilen ayrı bir daire yaptırıp haftada iki gün yani Pazartesi ve Perşembe günleri Eyvan'da oturup dava dinlerdi¹⁹².

Mısır'a gelince burada halkın şikâyetlerine bakan ilk zât – 257 hicrî senesinde istiklâlini kazandığı zaman – Ahmed bin Tolun idi. Bu zât bunun için haftada iki gün tahsis etmişti, kendisinden sonra gelen halefleri – Mısır, Fatımîler tarafından feth ve Kahire tesis edilinceye

¹⁹¹ Şeşen, a. g. e. , s.135.

¹⁹² Uzunçarşılı, a. g. e. , s.396.

kadar –bu davaların görülmesini kendilerine niyabet eden diğer zât’a tevdi ederlerdi. Vaktaki Fatımîler Mısır’ı fethettiler, rüyet’i mezâlîme ehemmiyet verdiler¹⁹³.

2) Divânü’l-Mezâlim’in Teşkili

Kararlar Büyük dîvânda görüşülüp karara bağlanırdı. Büyük Dîvâna bizzat sultan başkanlık ederdi. Şayet Sultan Büyük Dîvâna katılmazsa o zaman vekili mahiyetinde veziri dîvâna başkanlık ederdi. Bu dîvândan çıkan kararlar kesindi ve itiraz kabul edilmeksizin uygulanırdı.

Heyet teşekkül ettikten sonra davalar sultana okunur ve mezhep kadılarına ait olanlar onlara havale edilirdi. Eğer dava ve müracaat askere veya iktâa ait ise Hâcib ve Nâzirü’l-Ceyş’in mütalaaları alınırdı. Örfî ve idarî kararları Sultan, Emirlerle görüşerek hallederdi¹⁹⁴.

Kudâme b. Ca’fer, sahibu’d-divanda bulunması gereken vasıfları şöyle sıralamıştır: “Bu şahısın dindar, iffetli, güvenilir, vücut bakımından heybetli ve iradesi sağlam olması icap eder. Sahibu’d-Dîvânın vazifesi ise, halifeye iletmek üzere şikâyet sahiplerinin kendisine anlattıklarının bir özetini çıkarır ve bunu genellikle Cuma günleri halkın dertlerini dinlemek üzere oturduğu zaman halifeye takdim eder. Halife mezalim meclisini toplar ve o günkü gündem görüşülerek şikâyetler karara bağlanır. Hakkında mezalim divanına şikâyetle bulunulan kimselerin özel dosyaları tafsilatlı bir şekilde tutulur, tasnif edilir. Aynı kişi hakkında tekrar şikâyet vuku bulursa dosyasındaki önceki sicili göz önünde bulundurularak hakkında hüküm verilir. Günümüzde savcılıklarca tutulan sabıka sicil kaydına benzer bu çalışma mezalim divanınca sahibu’d-divanın sorumluluğunda yürütülmüştür. Bundan baksa sahibu’d-divanın, mezâlîm dîvânı işlerini yürütmek, görevliler arasında iş taksimi yapmak ve işin seyrinden sorumlu bulunmak gibi vazifeleri vardır¹⁹⁵.

¹⁹³ Zeydan, a. g. e. , s.333.

¹⁹⁴ el-Kalkanşandî, *Subh*, c.4, s.44.

¹⁹⁵ Aykaç, a.g.e. , s.64.

Dîvânı Mezâlim akdedilince mübaşirler, davacılar, çağırılardı; davası Kahire valisine veya kadıya haber gönderilip iş halledilirdi. Eğer şikâyet kahire haricinde ise davacı arzı hal ile müracaat eder ve Sahibulbab, istidayı kaleme verir tedkik edilir ve üzerine alâmet konarak Kalemi Celil Müvakkii olan daha yüksek daireye gönderilir ve orada Kalemi celil yazısı tebyiz olunarak torbaya konup Fatîmi Halifesinin huzuruna gider. Halife bunun üzerine imzasını kor, yan tevki edip Sahibülbab’a iade eyler. İmzadan çıkan bu istidalar sahiblerine verilirdi¹⁹⁶.

a) Sultan

Sultan, kudretli bir emîri veya belirli bir bölgenin müstakil hükümdarını ifade etmek için hicrî IV. (milâdî 11.) asırdan itibaren görülen bir unvandır. Kelime ve manası, şüphesiz, Süryanîce sultan’dan alınmıştır ki bu kelime iktidar, hatta nadir olmakla beraber iktidar sahibi mânâsına gelir¹⁹⁷

Kelimenin, siyasi iktidarın gayr-i şahsî mümessili manasında şahsî bir unvan şekline inkılâp etmesi, merhaleleri güç takip edilebilen bir inkişaf arz eder. Bu gelişmenin nihayetlenmesinden sonraki bazı müellifler, bu hususta ancak ihtirâzîkayıt ile nazar-ı dikkate alınabilecek tafsilât verirler. Bu meyanda, İbn Haldun Bermekîlerden Ca’fer’e, devlet içerisinde en kudretli vaziyete sahip oluşundan dolayı *sultan* denildiğini, daha sonraları, büyük hilâfet müddeilerinin *amir al-umara* ve *sultan* gibi lakap’lar aldıklarını söyler.

Mısır’da bu unvan son memlûklerden beri ortadan kaybolmuş, sadece Sultan Husayn’ın saltanatının kısa devresinde (1914–1922) ve kral Fu’âd I.’in saltanatının başlangıcında yeniden ortaya çıkmıştır¹⁹⁸.

Devletin zirvesindeki görevli şahıstır. Bütün yetkiler Sultan’ın elinde toplanmaktadır. Mutlak yetkiye sahip tek kişi Sultan’dır. Sultan bir nevi Bakanlar Kurulu olan Dîvânü’l Mezâlîme de başkanlık ederdi. Katılmadığı zamanlar vekili sıfatıyla veziri bu dîvâna başkanlık ederdi.

¹⁹⁶ el-Makrizî, *Hutat*, c.2. , Bulak tab71, s.207.

¹⁹⁷ J. H. Kramers, “Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.11, İstanbul, 1970, s.24.

¹¹⁵ J.H. Kramers, a.g.e. , s.25.

¹⁹⁸ J. H. Kramers, a. g. e. , s.27.

Sultan Baybars zamanında Kâtîb'us-sır, nakîb'ül-cüyûş, devâdar gibi yeni vazifeliler tâyin edilmiş ve En-Nâsır Muhammed (ölm. 1309) tarafından mühim bölgeler “Nâib'üs-Saltana” denilen umumî valilerin idaresine verilmişti. Maksat bütün icra yetkisini sultanın elinde toplamaktı. Hatta aynı sebepten, bir aralık vezirlik de kaldırılarak bu vazife üç daireye ayrılmıştı. Sonra yine asıl idare, nüfuzu vezirden de ileri bir ehemmiyet kazanan üstâd'üd-dâr'a geçmişti¹⁹⁹.

Halife, nazarî olarak şeriatın bütün hükümlerine uymak mecburiyetinde olmakla birlikte uygulamada hiç de böyle değildi. Özellikle muhaliflerine karşı davranışlarında onları bağlayacak hiçbir kaide mevcut değildi²⁰⁰.

b) Umerâ

Dîvânda Sultanın arka tarafında Silâhdar, Candar ile haseki memlûklarının küçükleri sağlı ve sollu dururlardı; Hükümdara on beş zira [on bir buçuk metre] kadar uzak mesafede Ümerâi Miin veya Ümerâi Ülûf denilen birinci sınıf Emirlerin ihtiyaçları icabında meşveret için otururlardı. Sultanı ihata eden bu halkanın arkasında ise Hâcib'ler, Devadarlar ayakta durup eshabı müracaat ve davacıları huzura getirirlerdi. Bir memur, istida sahibine istidasının ve müracaatının sebebini sorardı²⁰¹.

c) Vezir (Sır Kâtibi)

Büyük dîvân'ın reisi, Sahib-i dîvân-ı devlet denilen vezirdir. İcabettiği zaman sultan da bu dîvânın toplantılarına katılırdı²⁰².

Sultanın başyardımcısı ve baş danışmanı konumundadır. Sultan olmayınca toplantılara vezir başkanlık ederdi. Vezir tecrübeli ve bilgili kişilerden tercih edilir ve güvenilir bir kimse olmasına dikkat edilirdi.

¹⁹⁹ Kafesoğlu, a. g. e. , s.369–370.

²⁰⁰ Aykaç, a. g. e. , s.17.

²⁰¹ Uzunçarşılı, a. g. e. , s.397.

²⁰² Cin, a. g. e. , s.231.

İslâm devletlerinde devlet başkanının idarî işlerde en büyük yardımcısı vezirdi. Vezirler ya kılıç erbabından (emirlerden) , ya kalem erbabından tâyin olunurlardı. Kalem erbabı olan vezirlere “el-şâhib” de denilirdi. Ayrıca, vezirlik “vizâret el-tefvîz” ve “vizâret el-tenfîz” olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Vizâret el- tefviz hakkına sahip olan vezirler kılıç erbabından olur, halife veya sultan namına bizzat devlet işlerini yürütür, orduya kumanda eder, devleti fiilen o idare ederdi. Para ve hutbede adı zikredilirdi Vizâret el- tenfîz hakkına sahip olan vezirler halifenin veya sultanın emrini yerine getirmekle görevliydi. Onun namına icra salâhiyetini kullanmazlar, para ve hutbede isimleri zikredilmezdi²⁰³.

Büyük dîvâna vezir başkanlık eder, gerek duyduğu takdirde, hükümdar da dîvân toplantısına katılırdı. Büyük dîvânda, devletin belli başlı memurları üye olarak bulunur; toplantılarda önemli sorunlar, hattâ bazen hükümdarın kararları görüşülür ve sonuçlandırılırdı. Bazı işler, diğer dîvânlara yollanırdı. Büyük Dîvân, devletin beyni sayılabilir²⁰⁴.

İslâm devletlerinde, halifeyi tam yetkiyle temsil edebilen ve günümüzdeki başbakanlık makamının mukabili bulunan vezirlik makamı, ilk defa Abbasî devletinde resmen ihdas edilmiştir. Halifeden sonra devletin en yetkili makamı, bir manada icranın başı ve Dîvân’üs-Saltanat’ın genellikle reisidir²⁰⁵.

Kısaca vezir kelimesinin; yardımca, sığınak ve yük yüklenen gibi manaları mevcuttur. Bir kısmı vezirlikte tam manasıyla mevcuttur. Vezirler, erbab-ı seyf denilen yüksek devlet memurlarındandır²⁰⁶.

Vezirlik kurumu da Sâsânî kökenlidir. Vezirlik giderek önem kazanmış, yetenekli vezirler devlete büyük hizmetlerde bulunmuştur. Hiçbir hükümdar tek başına devlet işlerini göremez. Tarihin ilk önemli devletlerinde bile hükümdarlara yardım edecek, gerekirse onun adına işleri yürütecek kimselere ihtiyaç duyulmuştur. İslâm devletinde de böyle kişilerin ortaya çıkması doğaldır. Peygamberden başlayarak, devlet işlerinde ilk önce ona ve daha

²⁰³ Şeşen, a.g.e. , s.110–111.

²⁰⁴ Üçok, a. g. e. , s.153.

²⁰⁵ Cin, a. g. e. , s.229.

²⁰⁶ Cin, a. g. e. , s.230.

sonra halifelere yardım edecek kişiler görülmüştür. Ancak bu yardımcıları gerçek anlamda hükümdar vekili olma durumuna Abbasiler döneminde gelmişlerdir: “vezir” adı da gene bu devlete kullanılmıştır²⁰⁷.

d) Başkadılar

Fâtımîler ve Eyyûbilerin birçok teşkilâtına vâris olan Memlûklerde en yüksek dinî bir sıfatı haiz olup, şer’î kaza ve hukukî işlerle meşgul olan Kadılıkudât, Dârüladil de, örfî kazaya memur Hâciplerin yanında mezhebi ile alâkalı dâvaları rü’yet etmek sûretiyle hallederdi. Gerek merkezde, gerek haricde, taklîdî kaza, yâni, niyâbe usûlü ile vazifesini bir Nâ’ib veya Halife el-Hükm’e yaptırmak selâhiyetine hâiz olup, el-melik ez-Zâhir Baybars zamanında 1265’de, dört mezhebe mahsus olmak üzere, adetleri dörde çıkarılan dört Kadırilkuzât’tan Şâfiî Kadılıkudât’ı, dâr el-Adl’de, Sultanın sağında oturmakta ve kendinden sonraki sırayı işgal eden Hanefî, Mâlikî, Hanbelî Kadılıkudâtlarına tevafuk ederdi²⁰⁸.

Adliye şer’î yargı, örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştı. Kadılar şer’î davalara bakarak, başlarındaki kadılıkudât (başkadı) merkezde (Selçuklu devrinde Bağdat da) mahkeme başkanlığı yaptığı gibi, bütün kadıları da kontrol ederdi. Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idaresi, vakfiyelerin tanzimi de kadılara aitti. Hanefî ve Şâfiî fıkhi (hukuku) esaslarına göre muamele yürüten kadıların hükümleri kesindi, bozulamazdı. Ancak bir kadı bilerek yanlış verdiği bir hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana ahzedilirdi²⁰⁹.

Mısır kadıları Şâfiî mezhebinin zuhuru tarihinden itibaren bu mezhep kadılardan idiler. Mamafih bu mezhepten olan kadı, sair mezheplerden bulunan kadılardan istediği zatı vekil ittihaz ederdi. 525 hicrî senesinde Fatimî halifelerinden “Elhâfız bin Muhammed” zamanında mansıb-ı vezarette bulunan “Ebu Ahmed bin El’efdal” tarafından her biri dört mezhepten birine göre hükmetmek üzere dört kadı tayin edildi. Daha sonra Memlûkler zamanında hal bu minval üzere devam etti²¹⁰.

²⁰⁷ Üçok, a. g. e. , s.144.

²⁰⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s.147–148.

²⁰⁹ İbrahim Kafeslioğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 2003, s. 369

²¹⁰ Zeydan, a. g. e. , s.329.

d.a) Şafî Başkadısı

Dört mezhep Kadilkudâtından Şafî kadısı derece ve Dârüladilde oturmak, itibariyle üç mezhep kadısından daha yüksek tutuldu; bunlar, Kadilkudât ünvanını taşıyorlardı. Dört mezhep Kadilkuzâtı, ilk zamanlarda dârüladilde Sultanın solunda ve sonraları Sultanın sağ tarafında oturmuşlardır. Evvelâ Şafî mezhebi kadilkudâtı, onun alt tarafında Hanefî, daha altında Malikî ve en son Hanbelî Kadilkudâtı yer almışlardır. Bunlar Dîvânü'l-Adl'de kendilerini alâkadar eden davaları dinleyip hüküm verirlerdi²¹¹.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Berkûk, Memlûk Sultanlığının bütün nâibliklerinde, aynı hiyerarşik sırayı tâkib eden Kadilkudât'lardan Dımaşk Şafî Kadilkudâtını hil'at ve taklid göndermek suretiyle bizzat seçiyordu. Mısır'daki Şafî Kadilkudât'ı anlaşıldığına göre, Şeyh el-İslâm lâkabını da almaktadır²¹².

Şafî Başkadıları Şafî Mezhebi hukukuna göre muamelede bulunurlardı.

d.b) Hanefî Başkadısı

Evvelâ Şafî mezhebi başkadıları, onun alt tarafında Hanefî başkadıları bulunurdu.

Hanefî Başkadıları Hanefî Mezhebi hukukuna göre muamelede bulunurlardı.

d.c) Malikî Başkadısı

Hanefî başkadıların'dan sonra da Malikî başkadıları bulunurdu.

Malikî Başkadıları Malikî Mezhebi hukukuna göre muamelede bulunurlardı.

d.e) Hanbelî Başkadısı

²¹¹ Uzunçarşılı, a. g. e. , s.411-412.

²¹² Tekindağ, a. g. e. , s.148.

En son olarakta Malikî başkadılarının'dan sonra Hanbelî başkadıları bulunurdu.

Hanbelî Başkadıları Hanbelî Mezhebi hukukuna göre muamelede bulunurlardı.

e)Askeri Kadılar (Kazaskerler)

Asker şahısların bu sıfatlarıyla işledikleri suçlar ile getirdikleri hukuk davalarına bakan mahkemelerdir. Hz. Ömer her askeri birliğe bir hâkim tayin ettiği gibi Ebu'd-Derdâ'yı da ordu kadısı olarak görevlendirmiştir²¹³.

Mısır ve Suriye de askeri sınıfın şer'i ve hukukî işlerine bakmak üzere Kadıasker ismiyle bir Hâkim tayini Selâhaddin'i Eyyûbî zamanında olup ondan evvel bu tabirle Orduda bir vazife yoktu²¹⁴.

Berkûk devri, kadıasker'lerinin, muhtelif mezheplerin hâkim olduğu nâibliklerdeki durumları, mensup oldukları mezhebe alâkalıdır. Nitekim Dımişk, Halep, Trablus-Şam ve Safad nâibliklerinde biri Şâfi'î diğeri Hanefî olmak üzere iki, Hama nâibliğinde yalnız bir Hanefî Kadıaskeri mevcuttu²¹⁵.

İlk olarak Abbasilerde görülen kadıaskerlik Harizmşahlar'da, Anadolu Selçuklu Devleti'nde, Eyyûbîler'de ve Memlûklerde de vardı²¹⁶.

Muhâkeme usûlü bakımından kadıasker ile sivil hâkimlerin mahkemeleri arasında fark yoktur. Fark yalnızca davalı şahsın sivil veya asker olması ile ilgilidir²¹⁷.

²¹³ Hayreddin Karaman, a.g.e. , s.316.

²¹⁴ Uzunçarşılı, a. g. e. , s.412.

²¹⁵ Tekindağ, a. g. e. , s.148.

²¹⁶ Yusuf Halaçoğlu, 14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara, 1995, s.15.

²¹⁷ Hayreddin Karaman, a.g.e. , s.316.

e.a) Şafîî

Memlûk sultanlığı dinî teşkilâtı ile alâkalı kaynaklarda, Kadü'l-Kudât'tan sonra gelip, Şâfi'î, Hanefî ve Malikî mezheplerinde bulundukları tasrih edilen Mısır kadiaskerleri daima Sultanın maiyetinde bulunmak suretiyle, ismi geçen mezheplere mensup askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerini tedvir ederlerdi.

Dârü'l-Adl azasından olan Kadiaskerler, Kadü'l-Kudâtlar gibi dört mezhebden olmayıp Şafîî, Hanefî, Malikî olmak üzere üç mezhepten tayin edilmişti; Hanbelî kadiaskeri yoktu. Bunlar dîvânda, kadıkuzatların alt tarafında oturup askerî sınıfa ait davalara bakarlar; Hükümdar sefere gittiği zaman beraber giderler ve orduda dava görürlerdi²¹⁸.

e.b) Hanefî

Şam, Haleb, Trablusşam, Safed Nâibi saltanalıklarında Mısır'daki gibi üç mezheb erbabına mahsus Kadiasker olmayıp Şâfiî ve Hanefî kadiaskerleri ve Hama'da ise yalnız Hanefî kadiaskeri bulunmakta idi²¹⁹.

e.c) Malikî

Şafîî ve Hanefî azaskerlerin'den başka Malikî kazaskerleride bulunmaktaydı.

e.d) Hanbelî

Dîvânü'l-Mezâlim'de Hanbelî kazaskeri yoktu.

²¹⁸ Uzunçarşılı, a. g. e. , s.412.

²¹⁹ Uzunçarşılı, a. g. e. , s.142,

f) Dârü'l-Adl Müftüsü

Dîvânda yani Dârü'l-Adl de kadiaskerlerin alt tarafında oturan dört mezhebe mahsus dört müftü vardı; Dîvânda şer'i işler hakkında fetva vermek bunlara mahsustu. Sefer zamanında Sultan giderse bunlarda beraber giderlerdi²²⁰.

g) Vali

Şikâyetçiler, başta valiler olmak üzere tahsildarlardan, kâtiplerden, aylıklarının ödenmesinde vuku bulan eksikliklerden halîfelerin çocuklarından, kumandanlardan, hak ve adalete aykırı hüküm veren kadılardan velhasıl büyük küçük herkim olursa olsun diğer şahıslardan zulme uğradıkları için şikâyetle bulunurlardı.

Müstakil vilâyetteki valiler de Hilafet merkezindeki halifeler gibi, bizzat halkın şikâyetlerini dinlerdi. Mesela Ahmed ibn-i Tolun bunun için haftada iki gün ayırmıştı.

h) Muhtesip

Muhtesibin görevleri arasında, “*el-Emr bi'l-ma'rûf ve'l-nehy 'ani'l-munkar*” en önemli olanıydı. Halkın, esnafın ve çeşitli meslek erbâbının şerîata ve örfe uygun hareket edip etmediklerini, ölçüleri, tartıları, satılan eşyanın kalite ve miktarını, fiatları, zimmîlerin durumlarını kontrol ederdi. Onun vazifeleri arasında şehre gıda maddelerinin temini, çarşıların ve sokakların bakımı ve temizliği, cenaze defin işleri de vardı. Esnaf ve sanatkârlarla en yakından ilgilenen devlet yetkilisi muhtesibdi²²¹

ı) Diğer Görevliler

²²⁰ Uzunçarşılı, a.g.e. , s.412.

²²¹ Şeşen, a.g.e. , s.120.

—Hâkimler,
—Fakihler,
—Bilirkişiler,
—Ordu temsilcileri (Fâtımîler ve Memlûkler’de) ,
—Maliye temsilcileri (Fâtımîler ve Memlûkler’de) ,
Sâhibü’ş-Şurtanın üye olarak görev yaptığı:
—Hâcib,
—Münâdî,
—Devâdar,
—Kıssadar,
—Saray çavuşlarıyla güvenlik görevlilerinin de yardımcı sınıflar olarak çalıştığı kaydedilmektedir²²².

3) Divânü’l-Mezâlim’in Toplantı Düzeni

Dîvanda hükümdarlar sağına Şafîi ve Mâlîki kadılarını ve soluna da Hanefî ve Hanbelî kadılarını oturtmuşlardı. Bundan başka sağda Malikî kadısının alt yanına Şafîî, Malikî, Hanefî Kadıasker’leri ve onların alt tarafına da Şafîî, Hanefî, Malikî Dârü’l-Adl Müftüleri ve daha sonra Beytü’l-Mal vekili ve Muhtesib-i Kahire oturtulmuş ve Hükümdarın sol tarafında Hanbelî kadısının altında Vezir, Kâtib-i Sır yer olarak diğerleri aynen bırakılmışlardı²²³.

4) Divânü’l-Mezâlim’den Çıkan Kararlar

²²² Yeniçeri, a. g. e. , s.517.

²²³ el- Kalkaşandî, Subh, c.4, s.34–37 ve 44.

İcranın en büyük organı, Dîvân-ı Saltanat veya Dîvân-ı A'la (Büyük Dîvân) denen yüksek bir kuruldu. Bunun dışında kalan ikinci derecedeki dîvânlar birer bakanlık mahiyetindedirler²²⁴.

İslâm devletlerinde daha ilk zamanlardan itibaren normal kadıların ve mahkemelerin halledemediği mühim davalara bakan yüksek mezâlim mahkemeleri vardı. Bu maksatla Halife, hükümdar veya Fatımîlerde oldu gibi hükümdarlık yetkisini kullanan vezirler veyahut halife tarafından kendilerine yetki verilen kişiler halkın şikâyetlerini dinlemek için adlî oturumlar tertip ederlerdi²²⁵.

Adliye şer'î yargı, örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştı. Kadılar şer'î davalara bakarak başlarındaki “kâdî'l-kudât” merkezde mahkeme başkanlığı yaptığı gibi, bütün kadıları da kontrol ederdi. Tereke, hoyrat işleri ve vakıfların idaresi, vakfiyelerin tanzimi de kadılara aitti. Hanefî ve Şafiî fikhî (hukuku) esaslarına göre muamele yürüten kadıların hükümleri kesindi, bozulamazdı. Ancak bir kadının bilerek yanlış verdiği bir hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana ahzedilirdi. Örfî ve kanunî meseleleri hâl ile vazifeli ayrı mahkemeler vardı²²⁶.

Başında “Emîr-i dâd” veya dâdbeg (adalet bakanı)’in ve taşrada bunun nâibleri ve İnzibat memurlarının bulunduğu bu teşkilatın üstünde, ağır siyâsî suçlar sultanın başkanlığındaki mahkeme: dîvân-ı mezâlim de hükme bağlanırdı. Eyaletlerde vezir, vilâyetlerde vali, nahiyelerde “reis”, ikta arazisinde ikta sahibi hükümdarın temsilcileri idiler. Ordu mensuplarınca davaları “kadiasker”ler tarafından görülürdü. Mısır’da Sultan Baybars bir yenilik yapmış, 4 Sünnî mezhep için ayrı ayrı kadıların başına işaret sayılmıştı. Burada belirtilmesi gereken nokta, adalet işlerinden sorumlu şahısların büyük dîvân veya eyâlet dîvânları ile yâni hükümet ile ilgileri bulunmamasıdır. Böylece herhangi bir siyâsî veya idarî baskıya maruz kalmaksızın adaleti yürütmek mümkün olmakta idi²²⁷.

Bürokrasinin kuvvetlenmesi, dîvânların çoğalması ve dîvânların başında bulunan vezir’in iktidarının artması, 9.asrın ilk yarısında oldu²²⁸.

²²⁴ Cin, a. g. e. , s.231.

²²⁵ Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul, 1983, s.133–134.

²²⁶ Kafesoğlu, a. g. e. , s.369.

²²⁷ Kafesoğlu, a. g.e. , s.369.

²²⁸ Barthold, a.g.e. , s.30.

Vezir ve ordu kumandanlarından başka, Kadi'l-Kudât (Başkadi) ismi verilen büyük bir me'mur daha vardı ki, adlî işlerin başında bulunuyordu²²⁹.

Mezâlim mahkemesi davalarına bakma sistemi, bazı değişikliklere uğramış ve vezirler davaya bakmaya ve kâtiplerin çoğu onların oturumlarında bulunmaya başlamışlar, hatta durum bu davalara bazı kadınların bakmasına kadar varmıştır²³⁰.

Mahkemeler'n selâhiyetine iki ayrı noktadan bakmak, bakabileceği dâva konuları bakımından selâhiyetine “madde selâhiyeti (vazife)” dâvaları kabul edebileceği bölge bakımından selâhiyetine ise “selâhiyet” demek bugünkü hukukçuların örfü âdeti hâline gelmiştir. Her iki selâhiyet nev2i için de İslâm hukukunda bağlayıcı bir hüküm yoktur. Mahkemelerin selâhiyetlerini belirme, bunu genişletme veya daraltma hakkı devlet başkanına aittir. Adâlet tevziinden, ümmet adına sorumlu olan devlet başkanı, bu maksada en uygun ve elverişli usûlü, istişârelerle tespit etme ve yürütme selâhiyetine sâhiptir. Mecelle “Keza, zaman ve mekân ve bazı hususâtın istisnasıyla tekayyüd ve tahassus eder” diyerek bu hususu kanunlaştırmıştır (mad.1800). Yani gerek hâkim ve gerekse onun tayin edildiği mahkeme belli bir zaman, belli bir bölge sınırı ile sınırlanabileceği gibi daha başka kayıt ve sınırlarla da özelleştirilebilir. Yine mecellenin verdiği bir örneğe göre devlet başkanı genellikle veya belli mevzularda müctehidlerden birinin görüşünü tercih ederek ülkede bununla hüküm verilmesini emrederse (bu kanun yapma şeklinde de ortaya çıkabilir) hâkimler başka ictihadlarla hüküm veremezle²³¹.

İslâm kaza sisteminde hâkimlerin, bugünkü ifade ile hukuk ve ceza davaları dışında da birçok vazifeler yüklendiklerini ve işlere baktıklarını görüyoruz. Yalnızca hukuk ve ceza davaları sahasına baktığımız zaman da tarih boyunca kesin ayrımların yapılmadığı neticesine varıyoruz. Hz. Peygamber (s.a.v.) ilk hâkimler (Hz. Ali, Muâz b. Cebel gibi) ayırım yapmadan bütün davalara bizzat halife veya onun kurduğu hususî mahkemeler bakmaya başlamış, kadınların tayin edildiği mahkemeler ise daha ziyade medeni hukuk sahasına giren davalarla meşgul olmuşlardır²³².

²²⁹ Barthold, a.g.e. , s.30.

²³⁰ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e. , s.252.

²³¹ Hayreddin Karaman, a.g.e. , s.314.

²³² Hayreddin Karaman, a.g.e. , s.314–315.

5) Ziyafet

Dîvân müzaheretî bitince herkes dışarı çıkıp salon boşalır ve derhal buraya baştanbaşa sofrâ kurulurdu. Sultana ait çeşitli yemekleri içeren en büyük sofrâ bu idi. Sultan sofraya oturup sağına ve soluna Emirleri alırdı. Yemek hafif surette yenir, onlar kalkınca başkaları oturur ve böylece Dîvânda bulunan herkes sıra ile yemek yerdî²³³.

²³³ el- Kalkaşandî, Subh, c.4, s.56.

SONUÇ

Abbâsilerin, Bizans ve Sâsânilerden alarak geliştirdiği ve zenginleştirmiş olduğu dîvânlar kendilerinden sonraki İslami ve Türk İslâmi Devletlere model teşkil etmiştir.

Bahrî Memlûklerde bulunan Dîvânü'l-Mezâlimi, Bahrî Memlûkler kendilerinden önceki İslâmi ve Türk İslâmi Devletlerden tevarüsen almışlardır. Çünkü aynı coğrafyaya ve aynı tebaaya birbiri ardınca hâkim olan devletlerin iktisadi, sosyal ve kültürel v.b. birçok yönden birbirlerinden etkilenmeleri kaçınılmazdır.

Bahrî Memlûklerde kendilerinden önceki bu mirası elbette devralacaktı. Bahrî Memlûkler bu dîvânı alarak devirlerinin şartlarına uygun biçimde düzenleyerek Dîvânü'l-Mezâlimi daha da ileri bir seviyeye ulaştırmışlardır. Bahrî Memlûklerin devlet tecrübelerini, asırların getirmiş olduğu bilgi ve birikimi yerinde ve zamanında kullanarak, dîvânları ve dîvânü'l-mezâlimi geliştirmiş olduklarını müşahade etmekteyiz.

Dîvânü'l-Mezâlim bir üst mahkeme konumundaydı. Halkın irticâli veya yazılı olarak şikâyetlerini sundukları en son mahkeme idi. Sultan, haftada iki gün yani pazartesi ve perşembe günleri dârü'l-adl'de dîvânü'l-mezâlimi toplardı. Ancak ihtiyaca binaen Sultan iki günden daha fazla da dîvânü'l-mezâlimi toplayabiliyordu. Bu uygulamayla Bahrî Memlûklerde Sultanların halkın ihtiyaçlarına ve hissiyatlarına gereken ehemmiyeti verdiklerini görmekteyiz.

Dîvânü'l-Mezâlim, devletin adaletle hükmettiğini gösteren son derece önemli bir mekanizmadır. Halk, kadıdan şikâyetçi ise, davasında kendisine haksızlık yapıldığını düşündüğünde müracaat edeceği en üst mahkeme konumundaki dîvânü'l-mezâlime başvurarak adaletin tecelli edeceğine inanıyordu. Bu, sosyal ve psikolojik olarak halkı adalet yönünden rahatlatan önemli bir faktördü. Bunun yanında makam ve nüfuz sahiplerinin haksızlıkları, önemli devlet ileri gelenlerinin vazifelerini yerine getiremedikleri takdirde, kadıların toplumda nüfuz sahiplerini yargımlarken, adaleti tam olarak uygulayamadığı durumda davalar dîvânü'l-mezâlim havale edilirdi. Ayrıca, Sultan ve devlet ileri gelenleri meselelerin adilce halli için çok hassas davranıyorlardı. Bu şekilde yönetici sınıf, tebaalarına önemli bir

mesaj vermiş oluyorlardı. Aksi takdirde bu dîvândan çıkan yanlış kararlar halk arasında adalet duygusunu olumsuz yönde etkileyebilirdi.

Dîvânü'l-Mezâlimdeki davaların bakıldığı yer Dârü'l-Adl idi. Sultan ile birlikte dîvânü'l-mezâlime vezir, başkadı, vali, sâhibü'l-mazâlim, dört mezhep kadıları, hâkimler, fakihler, bilirkişiler, askeri kadı, ordu temsilcileri, maliye temsilcileri, muhtesip, sâhibü's-şurta ve diğer bir takım yardımcı sınıf görevlilerde dîvânda hazır bulunurlardı.

BİBLİYOGRAFYA

ALPTEKİN, Coşkun, “ Musul Atabegliği” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.7, İstanbul, 1992.

AMEDROZ, H. F. , “ *The Hırsbe Jwn's dictim in the Ahkâm Sultaniyye of Maverdi*”, JRAS (1916), p. 77-101; n. 87-314.

‘ÂŞÛR, S. , *al- Muctama al- Misri fi ‘ asr Salâtin al- Mamâlik*, Kahire, 1962.

_____, *Asr al- Mamâliki fi Misr va al- Şâm*, Kahire, 1964.

ATAR, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara 1979.

AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvanlar*, Ankara 1997.

BARTHOLD, W. , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, “Tercüme ve İzahlar: Fuat Köprülü ”, İstanbul 1940.

BROCKELMANN, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. 2 cild, II. baskı: Leiden, 1945-1949: Supplements, 3 cilt, Leiden, 1937-1942.

CİN, Halil, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, c.1, İstanbul, 1990.

DARRAĞ, Ahmed, *L’Egypte sous le negne de Barsbay*, Damas, 1961.

_____, *al- Mamalik va al-Firane fi al-Karn al-Tâ’si’ al-Hicri al-Hâmis ‘aşar al-Milâdî*, al-Kahira, 1961.

EL- ‘ AYNÎ, Badr al- Din Mahmûd b. Ahmed, *al- Ravz al- zâhir fi sirat al- Malik al- Zâhir Tatar*, neşr.: Hans Ernest, Kahire, 1962.

_____, *al-Sayf al- Muhannad fi sirat al- Malik al- Mu’ayyad Şayh al- Mahmûdî*, neşr.: Fahim Muhammad Şaltût- Muhammad Mustafa Ziyâde, Kahire, 1966-1967.

_____, *‘İkd al- Cumân fi tâ’rih ahl al-zamân*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmad Kütüphanesi, nr. 2911 / 19; Velîyüddin Efendi Kütüphanesi, nr. 2396.

EL- MAKRİZÎ, Taki al-Dîn Ahmed b. ‘Alî (öl: 845/1442), *al-Bayân va al-i’râb ‘ammâ bi-arz Misr min al-a’râb*, neşr: A. ‘Abidîn, Kahire, 1961.

_____, *Kitâb al-avzân va al-akyâl al-şar'iyya*, neşr: O. E. Tychsen, Rostock, 1800.

_____, *Kitâb igâsat al-umme bi kaşf al-gumma*, neşr: M. M. Ziyâda-C. Al-Şayyâl, Kahire, 1940; Fransızca tercümesi: E. Wiet, 'Le traite des famines de Magrizî', JESHO, V (1962), s.1-90; Leiden, 1962.

_____, *Kitâb al-mavâ'iz va al-i'tibâr fî zîkr al-hitat va al-âsâr*, 2 cild, Kahire, 1270.

_____, *Kitâb al-sulûk li-ma'rîfat duval al-muûk*, neşr: M. M. Ziyâde, 2 cild, 6 cüz, Kahire, 1934-1958; Fransızca tercümesi: E. Blochet, 'Histoire d'Egypte de Makrizî'.

_____, *Şuzûr al-'ukûd fî zîkr al-nukûd*, neşr. : A. M. Al-Karmalî, al-Nukûd al-'arabiyya, s. 21-73, Kahire, 1939; Fransızca tercümesi: S. De Sacy, Traite des monnoies musulmanes, Traduit de l'Arabe de Makrizî, Paris, 1797.

EL- NUVAYRÎ, Şihâb al- Dîn Ahmed b. 'Abd al- Vahhâb (öl: 1332), *Nihâyat al- Arab fî funûn al-Adab*, 11 cild, Kahire, 1928-1938.

EL- SAHÂVÎ, Muhammd b. 'Abd al- Rahmân (öl: 902 / 1497), *al- Tibr al-masbûk fî zayl al-Sulûk*, Bulak, 1896.

_____, *al- Zav' al-lâmi' li-ahl al-karn al-tâ'si'*, 12 cild, Kahire, 1353-5/ 1934-6.

EL- SUYÛTÎ, Calâl al-Dîn ' Abd al-Rahmân b. Abû Bakr al- Şâ'fi'i (öl: 1505), *Husn al-Muhâzara fî ahhâr Misr va al- Kâhira*, Bûlâk, 1299.

EL- 'UMARÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Fazl Allah (öl: 749 / 1349), *al- Ta'rîf bi- al- mustalah al-şarîf*, Kahire 1312 / 1894.

_____, *Masâlik al- absar fî mamâlik al- amsâr*, yazma, Ayasofya Kütüphanesi, nr. 3415-39.

EL- ZÂHİRÎ, Ğars al- Dîn Halil b. Şâhin (öl: 872 / 1468), *Zubdat Kaşf al- Mamâlik*, Paris, 1894, [Ayrıca Bak: Rawaisse].

ERUZ, A.FULYA, “Memlûkler” *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.29, Ankara, 2004.

GAMDEFROY, Demombynes, M., *La Syrie a l'lepoque des Mamelouks d'apres d'apres les auteurs arabes*, Paris, 1923.

_____, *Les institutions musulmanes*, 3. Baskı, Paris, 1946. İngilizce tercümesi: J. P. , Moe Gregor, *Muslim institutions*, 2. Baskı, London, 1954.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1942. İA: İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

HASAN, İbrahim Hasan, “*Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal*” İslâm Tarihi, c.4, İstanbul, 1992.

İBN ‘ABD AL-ZÂHİR, Muhyî al-Dîn ‘Abd Allah (öl: 1393), *al-Altâf al-Hafîyya* { Arapça metin ve İsveççe tercüme: Axel Moberg], Lund, 1902. [Ayrıca bak: Moberg].

_____, *Sirat al-Malik az-Zâhir Baybars* [Arapça metin ve İngilizce tercüme: Syedah Fatima Sadegne] Dacca, 1956. [Ayrıca bak: Sadegne].

_____, *al- Ramd al- Zâhir fî Sirat al-Malik al- Zâhir*, [Arapça metin ve İngilizce tercüme: Abdul Aziz al- Khowaitir], 3 cild.

_____, *Tashrif al-ayyâm wa'l-‘usûr fî sirat al-Malik al-Mansûr*, neşr. : Murâd Kâmil, Kahire, 1961.

İBN AL- ‘İMÂD, ‘Abd al- Hayy b. Ahmed (öl: 1089 / 1079), *Şazarât al- Zahab fî ahhâr man zahab*, 8 cilt, Kahire, 1350-51 / 1931-33.

İBN ARABŞAH, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah (791-854 / 1389-1450), ‘*Acâ’ib al-makdâr fî nevâ’ib Timur*. (English Translation: H. Sanders, London 1936).

_____, *al- ta’lif al- Tâhir fî Şayh al-Melik al-Zahir*. Ebi Saaïd Çakmak (Topkapı Sarayı müzesi, III. , nr. 2992).

İBN HACER AL- 'ASKALÂNÎ, Ahmed b. 'Ali (773-852 / 1372-1448), İnbnâ' al- gumr bi- abnâ' al- 'umr, neşr: Muhammed 'Abd al- Mu'id Hân, C. I.-VII, Haydarabâd, 1967- Hasan al- Habaşî, c. I, Kahire, 1969; c. II, Kahire, 1971.

_____ al- Durar al- Kâmina fi Â'yân miâ al- şâmina, neşr: Muhammed Sayyid Câd al- Hakk, 5 cild, Kahire, 1965.

_____ Raf' al- işr 'an kuzât Mısr, 2 cild, Kahire, 1957, 1961.

İBN HALDÛN, 'Abd al- Rahmân b. Muhammad (öl: 808/1406), *Kitâb al- 'Ibar va Divân al- Mubtada' va al-Habar*, 7 cild, Kahire, 1284/1867. [I. Cild: al-Mukaddima]

-----, *Mukaddimet İbn Haldun*, (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi) , I-III, Kahire 1401.

İBN HİDJİDJA, Abû Bakr (veya Abû al- Mahâsin) Taki al- Din b. 'Ali b. 'Abd Allâh al- Hamavi al- Kâdirî al- Hanafi al- Azrârî (1366- 1434) [GAL, II, 15-17, s II , 8-9]

_____, *Kahvat al-İnşâ'*, Nurosmaniye, 4308

_____, *al-Sirat al- Şayhiyya*, Neopel 101,2 (Cat. 240)

İBN HİDJİDÎ, Abû al- 'Abbâs Ahmed b. 'Alâ al- Din (Şihâb al- Din) al- Sa'dî al- Dimaşkî al- şâ'fi'i [751-816 / 1350-1413] GAL, II, 63; S II, 50; JA, IX series, tome: 3, s. 449; Wüstenfeld, Gesihiete, s.462.

İBN İYÂS, Muhammad b. Ahmad (852-930 / 1448-1524), *Badâ'i' al-Zuhûr fî vakâ'i' al-duhûr*, 3 cilt, Bulak, 1311; 3 cild, Kahire, 1893-96; neşr: Kahle M. Mustafâ, c. III-V, İstanbul, 1931-1945.

İBN DOKMAK, İbrâhim b. Muhammed (öl: 809), Nûzhetu'l-anâm fî târihi'l- İslâm

_____, el- Cevâhirû's-Semîn fî siret al-Mülûk ve's-Selâtin.

İBN KASÎR, 'Imâd al-Dîn Isma'il (öl: 774), *al-Bidaye ve'n-nihaye*

_____, al- Kavakib ad-darârî

İBN MAMMÂTÎ, al-As'ad b. Al-Hatîr (öl:606/1209), *Kitâb Kavânîn al-Davâvîn*, neşr: M. A. Al-Naccâr, Kahire, 1299/1882; neşr: A. S. Atiya, Kahire, 1943.

İBN TAĞRÎ BİRDÎ, Abû al-Mahâsin Yûsuf (813-874/1411-1470), *al-nucûm al-zâhira fî mulûk Misr va al-Kâhira*, neşr: Dâr al-Kutub al-Misriyya, 12 cild, Kahire, 1929-1956; al-mu'assasa al-Misriyya al-'â'mma li-al-ta'lîf va al-tarcama va al-tibâ'a' va al-naşr, 13. cild. Fahîm Muhammad Şaltût, Kahire, 1970; 14. Cild, Fahim Muhammad Şaltût- C. M. Muharriz, Kahire, 1971; 15. Cild.

_____, *al-Manhal al-şâfî va al-mustavfî ba'd al-vâfî*, neşr: A. Y. Nacâtî, I. Cild, Kahire, 1956; Yazması için bak: Nurosmaniye Kütüphanesi, nr. 2428, 2429.

_____, *Havâdis al-duhûr fî mad al-ayyâm va al-şuhûr*, neşr: William Popper, University of California Publications in Semitic Philology, vol: VIII, Berkeley, 1930-1931.

İBN TAYMÎYA, Ahmed b. 'Abd al-Halîm (öl: 728/1328), *al-Hisba fî al-İslâm*, Kahire, 1318/1900-1901.

_____, *a-lSiyâsa al- Şar'iyya*, Kahire, 1951.

İBN TÛLÛN, Şams al-Dîn Muhammad b. 'Alî (öl: 1546), Kuzât Dimeşk: *al- Sağr al-bassâm fî zîkr man valâ kuzât al-Şam*, neşr: Salâh al-Din al-Munaccid, Dimaşk, 1956.

ÎNÂN, Muhammad 'Abd Allah, *Mu'arruhû Misr al-Islâmiyya va Masâder al-Tâ'rîh al-Misrî*, al-Kahira, 1965.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1995.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2003.

KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali, *Subhü'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşa*, (nşr. , M. Hüseyin Şemseddin) , XIV cilt.

KARAMAN, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku Giriş ve Amme Hukuku*, c.1, İstanbul, 1987.

KAZICI, Ziya, *İslâm-Türk Medeniyeti*, İstanbul, 1981.

KELEŞ, Bahattin, “Memlûkler Döneminde İdarî Yapı”, *Türkler*, c.5.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi (Sultan el-Melîk el-Mü’eyyed Şeyh el-Mahmudî Devri: 1412-1421)*, Ankara, 1989.

_____, “Memlûkler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.6, İstanbul, 1992.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara, 2004.

KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memlûk” *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.29, Ankara, 2004.

KRAMERS, J. H. , “Sultan” *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c11, İstanbul,1970.

LEWİS, Bernard, “Memlûk Saltanatı” *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c.1, İstanbul, 1988.

LITTLE, Donald Presgrave, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Freiburger Islamstudien, Franz Steiner Verlag Gmbh, Band II, Wiesbaden 1970.

MÂCİD, ‘Abd al-Mun’am, *Nuzum Davlat Salâtîn al-Mamâlîk va rusûmuhum fî Misr*, 2 cild, al-Kahira, 1964 ve 1967.

MANSUROĞLU, Mecdud, “Dîvân”, *İA*, III;595–596.

POPPER, William, *Hstory of Egypt*, 1382-1465 A. D.

_____, *Egypt and Syriâ under the hicassion Sultans*, 1382-1468 A. D. Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi’s Chronicles of Egypt. University of California Publications in Semitic Philology. Volume: XV (1955), Vulume: XVI (1957).

PROVENÇAL, E. Levi, “Sakalibe” *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.6.

Şiblî, M., *İslâm Tarihi*, Ter. Ö.R.Doğrul, İstanbul, 1928.

SEFEROĞLU, Şükrü Kaya, *Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1986.

İBN ŞEDDÂD, ‘İzz ed-Din Muhammed el-Halebî, *Baybars Tarihi*, (Ter. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara, 2000.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya yazıcılığı*, İstanbul, 1998.

_____, “Eyyûbîler” *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.6, İstanbul, 1992

TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961.

UZUNÇARŞILI, İ.H. ,*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1970.

ÜÇÖK, Coşkun, *Türk hukuk Tarihi*, Ankara, 2002.

WENSINCK, A. J. , “Memlûk” *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.7, İstanbul.

YENİÇERİ, Celal, “Mezâlim” *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.29, Ankara, 2004.

YİĞİT, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul, 1991.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul 1980

ZEYDAN, C. , *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, (Ter. Z.Megamız) , c.1, İstanbul, 196

ZİYÂDA, Muhammed Mustafâ, *al- Mu’arrihûn fî Misr fî al- karn al- hâmis ‘aşar al- Milâdî (al- Karn al- ta’sî’ al- Hicri)*, Kahire, 1949.

ÖZET

ŞEKER, Mehmet, Bahrî Memlûkler'de Dîvânü'l-Mezâlim, Yüksek Lisans Tezi,
Danışman: Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Bahrî Memlûklerde, Dîvânü'l-Mezâlim, Sultan ve devlet ileri gelenlerinin iştirak ettiği en yüksek mahkeme konumundadır.

Araştırmamız, giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Bahrî Memlûkler hakkında kaynak esreler ve araştırmalara yer verilmiştir. Birinci bölümde, Bahrî Memlûkler'in tarihi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, İslâm Devletlerinde dîvânların teşekkülü ve dîvânlar mevzuu ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Memlûklere gelinceye kadar İslâm devletlerinde adalet teşkîlâtı ve adaletin tevzii ele alınmıştır. Dördüncü bölümde Bahrî Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim konusu ele alınmıştır. Sonuç bölümünde de konuyla ilgili genel bir yorum ve değerlendirme yapılmıştır.

Tezimiz, dîvânlar ve dîvânü'l-mezâlim konusu hakkında çalışma yapmak isteyenlere bilgi vereceği kanısındayız. Çünkü Dîvânü'l-Mezâlim mevzusunu açıklarken diğer divânlarda kıyaslamalı olarak ele alınmıştır.

ABSTRACT

Post graduation thesis, advisor: Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman
Gazi University, Institute Of Social Sciences, XXI + 71 p.

Dîvânü'l Mezâlim was the highest court, in which sultan and major of state were participated to this court.

This study is composed of an introduction, two parts, and a conclusion. In the introduction, a general information is given about the Bahrî Memluks. At the first part, information about the formation of divans at the Islamic and Turkic Islamic states is given. In addition, the most important divans are evaluated in this section. The second part is devoted to, Dîvânü'l Mezâlim and its place among the institutions of the Islamic and Turkic Islamic states is dealt until the Memluks. At this part Dîvânü'l Mezâlim is detonly waluated in conclusion general comments and evaluations about the issue are

I suppose that, this study of mine would be beneficial for those want to make researches on divans and on the Dîvânü'l Mezâlim.